

LİŇQVİSTİKA PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq elmi jurnal
International Journal of Science
Международный Журнал Науки

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reystr № 4288

ISSN 2707-8469

İldə 4 dəfə çıxır.
It is published 4 times a year.
Публикуется 4 раза в год

Təsisçi və baş redaktor: Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Redaksiya heyəti

Möhsün Nağısoy (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarıstan, Kazan, Rusiya)

Firdaus Gulmitdinovna Xisamitdinova (Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)

Nurila Şaymerdinova (L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti, Qazaxıstan, Nur-Sultan)

Gulnur Kulsarina (BDU, Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)

Qəzənfər Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Fidan Qurbanova (BSU, Azərbaycan, Bakı)

Roza Eyvazova (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

İsmayıl Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)

Mirvari İsmayılova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)

Nailə Sadıqova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)

Adil Babayev (ADU, Azərbaycan, Bakı)

Hüseyn Soytürk (İran)

İlkin Qulusoy (KKU, Türkiyə, Qars)

Redaktor köməkçisi: Günel Nəcəfova

Məsul katib: Həcər Hüseynova

Founder and Editor-in-Chief: Mahira Huseynova Nagi

Editorial staff

Mohsen Nagyshoy (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarstan, Kazan, Russia)

Firdaus Khisamitdinova (Bashkortostan, Ufa, Russia)

Nurila Shaimerdinova (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan)

Gulnur Kulsarina (BSU, Bashkortostan, Ufa, Russia)

Kazanfar Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Fidan Gurbanova (BSU, Azerbaijan, Baku)

Roza Eyvazova (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Ismail Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Mirvari Ismayilova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Naila Sadigova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Adil Babayev (AUL, Azerbaijan, Baku)

Huseyn Soy Turk (Iran)

Ilkin Qulusoy (KKU, Turkey, Kars)

Assistant Editor: Gunel Najafova

Executive Secretary: Hajar Huseynova

Основатель и главный редактор: Махира Гусейнова Наги

Редакционная коллегия

Мохсун Нагысой (НАНА, Азербайджан, Баку)
Альфия Юсупова (КФУ, Татарстан, Казань, Россия)
Фирдаус Хисамитдинова (Башкортостан, Уфа, Россия)
Нурила Шаймердинова (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан)
Гульнур Кульсарина (БГУ, Башкортостан, Уфа, Россия)
Казанфар Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)
Фидан Гурбанова (БГУ, Азербайджан, Баку)
Роза Эйвазова (НАНА, Азербайджан, Баку)
Исмаил Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)
Мирвари Исмайлова (АГПУ, Азербайджан, Баку)
Наиля Садыгова (АГПУ, Азербайджан, Баку)
Адиль Бабаев (АУЯ, Азербайджан, Баку)
Гусейн Сойтурк (Иран)
Илькин Гулусой (ККУ, Турция, Карс)

Помощник редактора: Гюнель Наджафова

Ответственный секретарь: Хаджар Гусейнова

Mündəricat

Mahirə Hüseynova. <i>Azərbaycan dili şəxs adlarının özbək dilinə çevirmə prosesində baş verən fonetik hadisələr....</i>	9-16
Firdaus Xisamitdinova. <i>Başqırdların XVIII-XIX əsrlərdə mifoloji olaraq qeyd edilmiş adları (1836-1842 illərə dair “formulyar siyahılara” əsasən Başqırd-Meşçeryak ordusunun vəzifəli şəxslərinin xidməti haqqında....</i>	17-26
Gülnur Kulsarina. <i>Başqırd folklorundakı antroponimlərin etnik-mədəni xüsusiyyətləri</i>	27-32
Mahirə Hüseynova. Alfiya Yusupova. <i>Xisamitdinova Firdaus Gilmitdinovna və onomastika</i>	33-35
Mirvari İsmayılova. <i>Müstəqillik dövründə Azərbaycanda əlifba islahatlarında Afad Qurbanovun tarixi rolu.....</i>	36-46
Nailə Sadıqova. <i>Avropanın Türkdilli toponimləri</i>	47-56
Həcər Hüseynova. <i>Mir Cəlalın bədii əsərlərinin antroponimik sistemi.....</i>	57-67
İradə Kərimova. <i>Sintaktik üsulla yaranan Azərbaycan toponimləri.....</i>	68-78
Könül Səmədova. <i>Muğan əsaslı etnotoponimlərin arealları.....</i>	79-86
Sərdar Zeynal. <i>Tivi kəndinin onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.....</i>	87-96
Yeganə Qəhrəmanova. <i>Onomastik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” həqiqətlərinin araşdırılmasında rolu</i>	97-105
Ülviyyə Hacıyeva. <i>İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər.....</i>	106-113
Günay Əfəndiyeva. <i>Azərbaycan onomastikası xüsusi linqvistik tədqiqatda.....</i>	114-120
Yeganə Səfərova. <i>Coğrafi terminlərin türkoloji aspektdə linqvistik təhlili.....</i>	121-127

Оглавление

Махира Гусейнова. Фонетические события в процессе перевода Азербайджанских имен на узбекский язык.....	9-16
Фирдаус Хисамитдинова. Мифологически маркированный именник башкир XVIII-XIXвв. (по данным «формулярных списков о службе чиновниковбашкиро-мещеряцкого войска за 1836-1842 годы»).....	17-26
Гульнур Кульсарина. Этнокультурные особенности антропонимов в башкирском фольклоре.....	27-32
Махира Гусейнова. Альфия Юсупова. Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдиновна и ономастика.....	33-35
Мирвари Исмаилова. Историческая роль А.Гурбанова в реформе алфавита в азербайджанском языке в годы независимости.....	36-46
Наиля Садыгова. Турецкие топонимы в Европе.....	47-56
Хаджар Гусейнова. Антропонимическая система художественных произведений Мир Джалала.....	57-67
Керимова Ирада. Азербайджанские топонимы возникшие синтактическим методом.....	68-78
Конул Самедова. Муганские этнотопонимы районов.....	79-86
Сардар Зейнал. Лингвистические особенности ономастических единиц деревни Тиви.....	87-96
Егана Кахраманова. Роль ономастических единиц в исследовании истин«Kitabi-Dede Qorqud».....	97-105
Ульвия Гаджиева. Различные элементы в формировании английских топонимов.....	106-113
Гюнай Афандиева. Азербайджанская ономастика в лингвистических исследованиях.....	114-120
Егана Сафарова. Лингвистический анализ географических терминов в тюркологическом аспек те.....	121-127

Content

Mahira Huseynova . <i>Phonetic events in the process of converting Azerbaijan personal names into uzbek language.....</i>	9-16
Firdaus Khisamitdinova. <i>Mythologically marked list of names of Bashkirs in XVIII-XIX centuries. (according to the «Formulary lists on the service of officials of the Bashkir-meshcheryak army for 1836-1842 years»).....</i>	17-26
Gulnur Kulsarina. <i>Ethnocultural features anthroponyms in Bashkir folklore.....</i>	27-32
Mahira Huseynova . Alfiya Yusupova. <i>Khisamitdinova Firdaus Gilmitdinovna and onomastics.....</i>	33-35
Mirvari Ismayilova. <i>The historical role of A.Qurbanov in the alphabet reform in the Azerbaijani lan- guage during the years of independence.....</i>	36-46
Naila Sadigova. <i>Turkish toponyms of Europe.....</i>	47-56
Hajar Huseynova. <i>Antroponic system of Mir Jalal's artistic works.....</i>	57-67
Kerimova Irada. <i>Azerbaijani toponyms created by syntactic method.....</i>	68-78
Konul Samedova. <i>Mugan based ethnotoponyms areas.....</i>	79-86
Sardar Zeynal. <i>Linguistic view of the Tivi village onomastic units.....</i>	87-96
Yegana Qahramanova. <i>The role of onomastic units in the study of truths "Books of my grandfather Korkut".....</i>	97-105
Ulviyya Hajiyevea. <i>Different elements in the formation of english toponyms.....</i>	106-113
Gunay Afandiyeva. <i>Azerbaijani onomastics in linguistic research.....</i>	114-120
Yegana Safarova. <i>Linguistic analysis of geographical terms in turkocologic aspect.....</i>	121-127

Baş redaktordan

XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində dünyada gedən sürətli inkişaf Azərbaycanda da elmi inkişafa təsirsiz ötməmişdir. Dilçilik istiqamətində də eyni sözləri demək mümkündür. Yeni dilçilik metodlarının yaranması, müqayisəli tədqiqat işlərinin genişlənməsi Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına da öz təsirini göstərmişdir. Dövlət səviyyəsində Azərbaycanda linqvistikanın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərarlar, sərəncamlar bunun bariz nümunəsidir. Ölkəmizdə dilçiliyin –linqvistikanın inkişafına, aktual problemlərinə həsr olunmuş konfransların, simpoziumların keçirilməsi dövlətimizin bu sahədə qəbul etdiyi qərarların həyata keçirilməsi sahəsində atılan mühüm addımlardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il 10 aprel tarixli: “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamına əsasən, dilçiliyin və onun müxtəlif şöbələrinin, eyni zamanda dialektologiyanın inkişaf etdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən tədqiqatların aparılması, proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin yenidən hazırlanmasının vacibliyi gündəmə gəlir.

Fikrimizcə, linqvistikanın ölkədə inkişafına nail olmaq üçün yeni dövrün tələblərinə cavab verən qəzet və jurnalların nəşri də bu sahədə atılan addımlardan biridir. Müasir dünya elminə, təhsilinə integrasiya edən Azərbaycandahər bir elm sahəsi, təhsil sistemi də müasirləşməlidir. Göstərilənləri əldə əsas tutaraq deyə bilərik ki, çapına başladığımız “Linqvistika problemləri” beynəlxalq elmi jurnalın nəşri Azərbaycanda gedən linqvistik prosesləri işıqlandırmaq, aktual problemləri həll etmək baxımından mühüm məsələdir. Jurnalda dilçiliyin bütün sahələri ilə əlaqədar məqalələrin yer alması planlaşdırılır.

Linqvistik problemlərin dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdən biri hesab olunur. Məqalələrdə bu cəhətlərə diqqət yetiriləcək. Əsas məqsəd Azərbaycanda linqvistikanın müasir vəziyyəti ilə oxucuları tanış etmək, bu sahəyə marağı artırmaq, linqvistika sahəsində vəzifələri, problemləri müəyyənləşdirmək və həmin problemlərin həllinə nail olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dilçiliyində müqayisəli tədqiqatlar, axtarışlar müasir dövrdə də davam edir. Meydana çıxan faktlara yeni nəzərlə yanaşmaq, tərtib edilən məqalələrin aktuallığını nəzərə alaraq, dünya standartlarına cavab verən elmi məqalələrə qoyulan tələblərə əməl etmək, linqvistik araşdırmalarımızla da dünya elminə integrasiya etmək günün tələbidir.

“Linqvistika problemləri” beynəlxalq elmi jurnalının nəşri müasir Azərbaycan və və eləcə də türkoloji dilçilik qarşısında duran aktual və zəruri məsələlərin tədqiqində mühüm rol oynayacaqdır.

**Azərbaycan dili şəxs adlarının özbək dilinə çevirmə
prosesində baş verən fonetik hadisələr**

Mahirə Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarını Özbək dilinə çevirəndə antroponimlər fonetik baxımdan qeyri-bərabər formada görünür. Azərbaycan və Özbək dillərindəki şəxs adlarında sait və samit əvəzlənmələri intensiv şəkildə özünü göstərir. Əlbəttə, belə fonetik əlamətlərin mövcudluğu Azərbaycan və Özbək dillərinə məxsus ümumi əlamət kimi dəyərləndirilə bilər, çünki bunların hər ikisi qohum dillərdir. Şəxs adlarında fonetik əvəzlənmələrin müxtəlifliyi həmin dillərin inkişaf tempi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin şəxs adlarını Özbək dilinə çevirəndə elə fonetik hadisələrə rast gəlmək olur ki, bunlar dilimizin dialekt və şivələrində də müşahidə edilir ki, məqalədə bu məsələyə mənbələr əsasında qısa nəzər salınmışdır. Şəxs adlarının fonetik baxımdan oxşarlığı və fərqliliyi Azərbaycan və Özbək dillərində özünün paraleliyini ortaya çıxarır ki, bu paralellik ümumtürk dillərində də geniş yayılmışdır. Azərbaycan və Özbək dillərində işlənən şəxs adlarının daha geniş biçimdə aydınlaşdırılması bütöv şəkildə hər iki dillərin antroponimlərinin fonostruktur xüsusiyyətlərini, həmçinin də həmin strukturun genetik yaxınlığını açıb göstərə bilir ki, məqalədə bu mühüm məsələlərə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər.*fonetik hadisə, oxşarlıq, şəxs adları, qohum dillər, fərqlilik*

**Phonetic events in the process of converting Azerbaijan
personal names into uzbek language**

Summary

Antroponyms appear phonetically unequal when converting Azerbaijan personal names into Uzbek language. Vowel and consonant displacements show themselves in the personal names of Azerbaijan and Uzbek languages intensively. Of course the existence of such phonetic signs can be regarded as a common sign in Azerbaijan and Uzbek languages, because both of these

languages are related languages. The variety of phonetic substitutions in personal names is related to the pace of development of those languages. When converting Azerbaijan personal names to Uzbek language, it is possible to encounter such phonetic events that these are also observed in the dialects and shives of our language and the article gives a brief overview of this issue based on sources. Phonetic similarities and differences of personal names demonstrates their parallelity in Azerbaijani and Uzbek languages and this parallelity is also spread widely in the Turkic languages. On Wide defining widely of personal names used in Azerbaijani and Uzbek languages it is possible to reveal the phonostructural features of anthroponyms of both languages as well as the genetic proximity of the structure. The article has sought to clarify important issues.

Key words: *phonetic events, similarity, personal names, related languages, difference*

Фонетические события в процессе перевода Азербайджанских имена узбекский язык

Резюме

При преобразовании личных имен Азербайджана в узбекский язык антропонимы кажутся фонетически неодинаковыми. Гласные и согласные смещения интенсивно проявляются в именах азербайджанских и узбекских языков. Конечно, наличие таких фонетических знаков можно рассматривать как общий знак в азербайджанском и узбекском языках, потому что оба эти языка являются родственными языками. Разнообразие фонетических замен в личных именах связано с темпами развития этих языков. При преобразовании личных имен азербайджанцев в узбекский язык, можно столкнуться с такими фонетическими событиями, что они также наблюдаются в диалектах и словесности нашего языка, и статья дает краткий обзор этого вопроса на основе источников. Фонетические сходства и различия личных имен демонстрируют их параллельность в азербайджанском и узбекском языках, и эта параллель также широко распространена в тюркских языках. Широкое определение личных имен, используемых в азербайджанском и узбекском языках, позволяет выявить фоно-структурные особенности антропонимов обоих языков, а также генетическую близость структуры. Статья стремилась прояснить важные вопросы.

Ключевые слова: *фонетические события, сходство, личные имена, родственные языки, различие*

Annotasiya. Məqalədə müasir Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarının Özbək dilinə çevrilməsi prosesində baş verən fonetik hadisələr təhlil edilir, şəxs adlarının fonetik tərkibi ilə bağlı ümumi və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir.

Aktuallıq. Qloballaşan dünyada Azərbaycan və Özbək dillərində işlənən şəxs adlarının fonetik baxımdan müqayisəli aspektdə tədqiqi hər iki xalqın dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Nə Azərbaycan, nə də Özbək onomologiyasında şəxs adlarının fonetik tərkib baxımından təhlili indiyədək sistemli və monoqrafik şəkildə tədqiq edilməmişdir. Şəxs adlarının hər iki xalqın tarixini, mədəniyyətini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu nəzərə alsaq, məhz məsələnin bu cəhətdən onomoloji və dilçilik aspektində işıqlandırılması kifayət qədər aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan və özbək dilləri zəngin və rəngarəng antroponimik sistemə malikdir. Hər iki dildə antroponimlərin, yəni şəxs adlarının maraqlı yaranma tarixi və müasir dövrdə işlənmə formaları mövcuddur. Həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində gözəl və ahəngdar şəkildə işlənən şəxs adları türk xalqları antroponimikasının zənginləşməsində xüsusi mövqeyə malikdir. Müasir türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri Azərbaycan və Özbək dillərindəki antroponimlərin müqayisəli aspektdə öyrənilməsidir. Bu zəruri onomastik işin yerinə yetirilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan və Özbək mədəniyyətlərinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərə bilər. Özbəkstandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru S.Abbasov da doğru olaraq yazır ki, qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan Azərbaycan və Özbək mədəniyyətləri qloballaşan dünyada özünə məxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır. Qədim Şərq incəsənətinə, elminə, ədəbiyyatına, ümumilikdə dünya mədəniyyətinə əvəzolunmaz, misilsiz töhfələr vermiş bu iki xalq bu gün də Şərq dünyası ilə yanaşı bütün dünyanı öz mədəniyyəti ilə heyran etməkdədir (1,6). “Azərbaycanca – özbəkçə, özbəkçə – azərbaycanca lüğəti”inə “Ön söz” yazan S.Abbasov onu da vurğulayır ki, Azərbaycan və Özbək xalqlarının tarixləri, mədəniyyətləri ortaq bir kökə malik olduğu kimi, bu iki xalqın dili də eyni kökə əsaslanır. Fərqli tarixi inkişaf yolu keçmələrinə baxmayaraq bu iki dilin kökü, özəyi, anası ümumtürk dilidir. Azərbaycan və özbək dilləri türk dilləri ailəsinin oğuz və karluq dil qruplarına aiddir (1,6).

“O'zbek, ozarbayjon, turk tillari, garehi bir oilaga mansub bo'lsa – da, bu qardosh tillar leksikasi, fonetikasi da muayyan farqlar bor” (2, 14-15) ki, bu fikri hər iki dilin antroponimik sisteminə də aid etmək olar. Şəxs adlarının fonetik xüsusiyyətlərinə bu baxımdan yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, Azərbaycan və özbək türkçələrinin ədəbi dillərində işlənən şəxs adlarında bir çox fonetik cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, özbək dilinin antroponimlərində

laşma fonetik xüsusiyyəti olduqca güclüdür ki, bu spesifik xüsusiyyət onu digər türk dillərindən fərqləndirir. Azərbaycan ədəbi dilində **A** hərfi ilə başlayan şəxs adları özbək ədəbi dilində **O** hərfi ilə başlanır. Bu əvəzlənmə özünü xüsusi nomenin həm əvvəlində, həm də ortasında göstərir ki, bunları aşağıdakı sxem əsasında aydın şəkildə görmək olar.

Söz əvvəlində

Azərbaycan dilində	Özbək dilində
Abgül	Obgul
Adil	Odil
Adilə	Odila
Afaq	Ofaq
Afət	Ofad
Ağakşi	Og'akishi
Ağın	Oqcha
Aqşın	Oqşin
Aqıl	Oqil
Alməmməd	Olmammad
Alxas	Olxus
Arif	Orif
Arzu	Orzu
Arzuman	Orzuman
Aydan	Oydan
Aydın	Oydin
Aygün	Oygun
Ayna	Oyna
Aynur	Oynur

Söz ortasında

Azərbaycan dilində	Özbək dilində
Abbas	Abbos
Abbasəli	Abbosoli
Allahverdi	Ollohverdi
Anarə	Anora
Aslan	Arslon
Ayaz	Ayoz
Ayxan	Oyxon

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, **A > O** hadisəsi Azərbaycan və Özbək ədəbi dillərində işlənən bütün şəxs adlarına şamil etmək olmaz. Belə ki,

Azərbaycan dilində işlənən şəxs adı eyni ilə özbək dilində də müşahidə olunur ki, bunu da aşağıdakı sxem əsasında əyaniləşdirə bilərik.

Azərbaycan dilində	Özbək dilində
Abdal	Abdal
Abdulla	Abdulla
Aflatun	Aflatun
Akif	Akif
Alxas	Alxas
Atlaz	Atlaz
Ayan	Ayan

Hər iki dilin şəxs adlarında müşahidə edilən bu cür oxşar və fərqli xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl fonemlər sistemidir. F.Zeynalov yazır ki, Özbək dili əlifbası rus qrafikası əsasında yaradılmışdır. Burada cəmi 35 hərf vardır. Özbək dilinin fonetik quruluşu öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər türk dillərindən seçilir. Bu fərqlənmə özünü hər şeydən əvvəl dilin saitlər sisteminə göstərir ki, *o* saiti həm *o*, həm də dodaqlanan *o^o* kimi müşahidə olunur (3, 258). Deməli, sonuncu sxemin özbək dili hissəsində verdiyimiz Abdal, Abdulla, Aflatun, Akif, Alxas, Ayan antroponimlərinin başlanğıcında işlənən A hərfi əslində özbək dilində dodaqlanan *o^o* kimidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu fonetik əlamətləri hər iki dilin *B, C, D, E, Ə, F, G, H, X, İ, K, Q, L, M, N, O, Ö, P, R, S, Ş, T, U, V, Y, Z* samit və saitləri ilə başlayan şəxs adlarında da görmək mümkündür və bütün bunlar söz əvvəlində, söz ortasında və söz sonunda müşahidə olunur. Məsələn, *B* ilə başlayan şəxs adlarında: *Baba – Bobo, Balaxan – Boboxan, Babək – Bobək, Badam – Bodom, Bahar – Bohor, Banu – Bonu, Behzad – Behzod* və s; *C* ilə başlayan şəxs adlarında: *Cabir – Jobir, Cahan – Jahon, Cahid – Johid, Calal – Jalol, Camol – Jamol, Ceyran – Jayron* və s; *D* ilə başlayan şəxs adlarında: *Dağıstan – Dog’istan, Davud – Dovud, Dərya – Dəryo, Dönməz – Do’nmas* və s. *E* hərfi ilə başlayan şəxs adlarında: *Elafət-Elafat, Elcan-Eljon, Eldar-Eldor, Elxan-Elxon* və s; *Ə* saiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Ədalət-Adolat, Əfsanə-Afsona; Əkrəm-Akrom, Əlibala-Alibola* və s; (Özbək dilində *Ə* hərfi yoxdur-M.H); *F* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Faiq-Foiq, Failə – Foilə, Fatimə- Fotimə, Fazil-Fozil, Fədai-Fidoyi, Fənar-Fonar* və s; *G* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Gülarə -Gülaro, Güldanə-Guldona, Gülzar- Gülzor, Gülnar-Gülnor* və s; *H* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Habil-Hobil, Hacı-Hoji, Hadi-Hodi, Hafiz-Hofiz, Həcər-Hojar* və s; *X* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Xaqan-Xoqan, Xalid-Xolid, Xaliq-Xoliq, Xanbaba-Xanbobo, Xanəhməd-Xonahmad, Xanım-Xonim, Xanlar-Xonlar, Xudayar-Xudayor* və s; *İ* saiti ilə başlayan şəxs adlarında: *İbad-İbad, İdrak-İdrok, İkrum-İkrom, İqbal-İqbol* və s; *J* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Jalənaz-Jalenoz, Jalənar-Jalənor* və s; *K* samiti ilə başlayan şəxs adlarında: *Kamal-Kamol, Kaman-*

Komon, Kamil-Komil, Komilə-Komila, Kamran-Komron və s; **Q** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Qabil-Qobil, Qadir-Qodir, Qara-Qora, Qiyas-G'iyos, Qoşqar-Qo'chqor** və s; **L** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Laçın-Lochin, Lalə-lola, Leyla-Laylo, Lətafət-Lotofat** və s; **M** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Mahir-Mohir, Mahirə-Mohira, Mail-Moil, Mələhət-Malohat** və s; **N** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Nabat-Nabot, Nadir – Nodir, Nahid-Nohid, Nail-Noil, Namaz-Namoz** və s; **O** saiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Oqtay-O'qtoy, Orduxan-O'rduxon, Orxan- O`rxon, Osman-Usmon** və s; **Ö** saiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Öndər-O`ndar, Özlək-O`zlek, Özgür-O`zgür** və s; **P** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Pakizə-Pokiza, Pənah-Panoh, Polad-Po'lat, Pərizad-Parizod** və s; **R** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Rahib-Rohib, Rahid-Rohid, Rahilə-Rohila, Ramazan-Ramazon** və s; **S** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Sabir-Sobir, Sabit-Sobit, Sadiq-Sodiq, Sahib-Sohib, Sahil-Sohil** və s; **Ş** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Şakir-Shokir, Şamxall-Shamxol, Şamil-Shomil** və s; **F** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Tahir-Tohir, Taleh-Toleh, Tamam- Tamom, Tapdıq-Topdiq** və s; **U** saiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Uluxan-Ulug`xon, Ümmulbanu-Ummulbonu** və s; **V** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Vahab-Vahob, Vahid-Vohid, Vaqif-Voqif, Valeh-Volih** və s; **Y** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Yadigar-Yodgor, Yadulla-Yodulla, Yaqub-Yoqub, Yaqut-Yoqut** və s; **Z** samiti ilə başlanan şəxs adlarında: **Zabil-Zobil, Zabit- Zobit, Zahid-Zohid, Zahir-Zohir** və s. (4, 493-506)

Bütün millətlərdə şəxs adları mədəniyyətin ən böyük bir hissəsi hesab olunur. “Ad əvəzi olmayan güclü və təsirli linqvoünsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində ən çox istifadə olunan söz, məhz şəxs adıdır (5, 3-4). Azərbaycan və Özbək xalqlarının milli və mənəvi sərvəti olan, həm də üzərində tarixi möhür həkk olunan şəxs adları uzun bir inkişaf prosesi keçərək müxtəlif fonetik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir ki, belə fonetik xüsusiyyətlərdən biri də **ş – sh** hadisəsidir. Belə ki, Azərbaycan dilində **S** samiti ilə işlənən şəxs adlarının bəziləri özbək dilində **sh** samit birləşməsi şəklində müşahidə olunur. Məs; **Şaban – Shoban, Şahin – Shohin, Şahmar – Shohmar, Şaiq – Shoiq, Şamama – Shamoma, Şamil – Shomil, Şeyda – Shaydo, Şəbnəm – Shabnam** və s. (4, 504). Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində **Ç** səsi ilə başlanan şəxs adları özbək dilinə çevrilərkən **Ch** samit səslərinə uyğun gəlir. Məs: **Çeşmə – Chaşma, Çəmən – Çaman, Çəməngül – Chamangul, Çəmənşər – Çhamanzor, Çərkəz – Cherkez, Çiçək – Chechak** və s. Özbək dilində bu hadisə söz ortasında və söz sonunda da müşahidə olunur.

Azərbaycan dilinin şəxs adlarının əvvəlində, ortasında, sonunda işlənən **C** samiti özbək dilində **J** səsinə uyğun gəlir. Məs: **Cabbar – Jabbor, Cabirə – Jobira, Ceyran – Jayron, Cəbrayıl – Jabroil, Oruc–Oruj, Orucəli – O'rujəli, Nicat – Nijat** və s. Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin

dialekt və şivələrində istər ümumi, istərsə də xüsusi sözlərdə *c>j* əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. M.Şirəliyev göstərirki, *c* səsinin *jsəsi* ilə əvəzlənməsi hadisəsi qərb dialekt və şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu hadisəyə əsasən iki sait arasında təsadüf edilir. Məs: *geja, haji, qoja, baji, ojax, majal, boğanax, hayat* və s.

c > j hadisəsini qazax dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə etdikdə də görə bilərik. Məs: *baya (bacanaq), dereje, məjbur, məjlis məjnun, nətijə* və s. Türk dialektoloqu Z.Korkmaza əsaslanan M.Şirəliyev qeyd edir ki, *c-j* hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilmişdir. Məs.: *möjit, geje, sejde, majal, haji* (6,85; 7, 69). Deməli, Özbək ədəbi dilində işlənən *Nijat, Məjnun, Haji* və s. kimi şəxs adları Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə uyğun gəlir.

Azərbaycan və Özbək dillərinin şəxs adları qədim tarixə malikdir (9, 75; 10, 51). Onların maraqlı heca tərkibi var və hər iki dildə heca tərkibi müxtəliflik təşkil edir. Həm Azərbaycan, həm də Özbək dilində ümumi sözlər kimi, xüsusi adlardakı hecalar da saıtlərin iştirakı ilə bağlıdır. Belə ki, şəxs adında olan saıtlərin miqdarına görə də hecaların miqdarı müəyyənleşir. Bütün bunlar Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarının Özbək dilinə çevrilməsi prosesində də görmək mümkündür.

a) Azərbaycan dilində birhecalı şəxs adları: *Beys, Qeys, Rza, Zal* və s. Özbək dilinə çevrilmə prosesində bu şəxs adlarında heç bir fonetik dəyişiklik baş vermir. Azərbaycan və Özbək dillərində birhecalı şəxs adları olduqca azlıq təşkil edir.

b) İkihecalı şəxs adlarından Azərbaycan və Özbək dillərində geniş şəkildə istifadə olunur. İkihecalı şəxs adlarını Azərbaycan dilindən Özbək dilinə çevirərkən daha çox *ə>a*, *ü>y* sait əvəzlənmələri baş verir ki, bunun da səbəbi özbək dilində *ə*, *ü* səslərinin olmamasıdır: *Əbdül – Abdul, Əfsun – Afsun, Əhməd – Ahmad, Əkbər – Akbar, Əzim – Azim, Əziz – Aziz* və s.

c) Azərbaycan və Özbək dillərində üçhecalı şəxs adları da geniş yayılmışdır ki, bu tiptən olan şəxs adlarının Azərbaycan dilindən Özbək dilinə çevirilməsi prosesində *i>a*; *ə>a*; *u>i* və s kimi səs əvəzlənmələri müşahidə olunur: *Fəxrəndə – Faxranda, Firəngiz – Farangiz, Firudin – Faridun, Füzuli – Fuzuliy* və s.

d) İki-komponentlik hesabına əmələ gələn dördhecalı şəxs adları Azərbaycan və Özbək dillərində kifayət qədər işlənir: *Qiyasəddin – Ce'iyosiddin, Hacıbaba – Hojibobo, Həjixanım – Hojixonim, Həcımurad – Hojımurad, Bəxəxanım – Bəxəxonim* və s.

Nəzərdən keçirdiyimiz birhecalı, ikihecalı, üçhecalı, dördhecalı şəxs adları həm Azərbaycan, həm də Özbək dilində "... heca tərkibinə görə çox müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir" (8, 184).

Metod. Məqalədə qoyulan məsələ əsas etibarilə linqvistik təsvir metodu ilə aparılmışdır. Hər iki dilin şəxs adlarında müşahidə olunan fonetik hadisələrə müqayisə - qarşılaşdırma – tutuşdurma yolu ilə müraciət olunmuşdur.

Nəticə. Müqayisəli araşdırma göstərir ki, Azərbaycan və Özbək dillərinin şəxs adlarının fonetik tərkibinin müqayisəli istiqamətdə hər iki dilin onomologiyasında görülməli işlər çoxdur və bu vacib işlərin araşdırılması bütöv şəkildə hər iki xalqın mənəvi sərvəti olan nomenlərin fonostruktur xüsusiyyətlərini, həmçinin də həmin strukturun genetik yaxınlığını açıb göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S. “Azərbaycanca – özbəkçə, özbəkçə - azərbaycanca lüğəti”nə ön söz. Bakı, “Savad”, 2019, s.6-8
2. Boboxon Muhammad Sharif. “Ozarbuyjoncha - o'zbekcha, o'zbekcha – ozarbuyjoncha lugat”. Aziz kitabxon. Bakı, “Savad”, 2019, s.12-16
3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981, 347 s.
4. Azərbaycanca – özbəkçə, özbəkçə - azərbaycanca lüğət. “Azərbaycanda işlənən bəzi şəxs adları – Ozarbuyjonda ıshlatıluvchi ba'zi shaxs nomları”. Bakı, “Savad”, 2019, s. 493-506
5. Qurbanov A. Türk millətlərində şəxs adı mədəniyyəti problemi. “Onomastika” elmi jurnalı, Bakı, 2008, № 1, 2, s.3-5.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 416 s.
7. Korkmaz Z. Türkiye türçesi qrameri (Şəkil bilgisi), Ankara, 2003, 202 s.
8. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 596 s.
9. Гусейнова М.Н. Türk dillerinin kelime-cümle modelli onomastik birimlerinin dilbilimsel analizi. Международная научно-практическая конференция «Сохранения и развития родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы». Казань, 2019, с.75-79.
10. Kazimov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. V cild, Elm və təhsil. Bakı, 2011, 196 s.

**Мифологически маркированный именник башкир XVIII-XIX вв.
(по данным «формулярных списков о службе чиновников башкиро-
мещерякского войска за 1836-1842 годы»)**

Фирдаус Хисамитдинова
доктор филологических наук, профессор,
(ИИЯЛ УФИЦ РАН)
hisamitdinova@list.ru

В статье на материале исторической антропониимии рассматриваются вопросы, связанные с мифологией личных имен башкир. Источником личных имен послужил документ, называемый «Формулярный список о службе чиновников Башкиро-мещерякского войска за 1836-1842 годы». Всего рассмотрено более 40 000 личных имен и фамилий XVIII-XIX вв. Основное внимание уделено антропонимам, содержащим мифологически маркированные элементы, которые отражают древнейшие религиозные воззрения башкир. Анализ антропонимического материала позволил выявить представления древних башкир о богах и божествах как доисламской эпохи, так и периода после принятия ислама.

Ключевые слова: *башкирский язык, историческая антропониимия, мифология древних башкир, формулярные списки, мифологизированная лексика.*

**Mythologically marked list of names of Bashkirs in XVIII-XIX centuries.
(according to the «Formulary lists on the service of officials of the Bashkir-
meshcheryak army for 1836-1842 years»)**

In the article on the material of historical anthroponymy the questions connected with mythology of personal names of Bashkirs are considered. The source of personal names was a document called «The Form list of the service of officials of the Bashkir-meshcheryak army for 1836-1842 years». In total, more than 40 000 personal names and surnames of the XVIII-XIX centuries are considered. The main attention is paid to anthroponyms containing mythologically marked elements that reflect the ancient religious beliefs of the Bashkirs. The analysis of anthroponymic material allowed to reveal representations of ancient Bashkirs about gods and deities both pre-Islamic epoch, and the period after adoption of Islam.

Keywords: Bashkir language, historical anthroponymy, mythology of ancient Bashkirs, formulary lists, mythologized vocabulary.

Формулярные (послужные) списки представляют собой способ систематического и регулярного учета российского военного и гражданского чиновничества, существовавший с середины XVIIIв. до 1917 г. В формах учета имеются следующие графы: «чин, имя, фамилия, должность, сколько от роду лет, из какого звания происходит, когда в службу поступил, какие чины, должности в оной имел, чем, кроме чинов, был награжден, какого вероисповедания, сведения об образовании, семейное положение» и др., которые из года в год совершенствовались и дополнялись (Ф. С., 2012, 5).

Формулярные списки содержат богатый фактический материал не только по истории, социальной структуре населения России того времени, но и антропониимии, т.е. личных именах, фамилиях и отчествах народов России XVIII-XIX вв. Не составляют исключения Формулярные списки и по башкирам XVIII-XIX вв., в которых сосредоточен огромный материал не только по истории башкирского края и башкир, но и башкирскому языку, известному еще со времен М. Кашгари тюркскому языку Урало-Поволжья (Кашгари, 2010, 76).

Наиболее известным и информативным документом из числа Формулярных списков, относящихся к башкирам, являются «Формулярные списки о службе чиновников Башкирско-мещеряцкого войска за 1836-1842 гг.» Данный документ, как уже говорилось выше, кроме исторического материала, содержит огромное количество антропонимов башкир и мещеряков (мишарей) XVIII-XIX вв. Если учесть, что большинство фамилий того времени восходит к личным именам предыдущих эпох, то хронологические рамки антропониимии Формулярных списков, безусловно углубляются по крайней мере еще на одно столетие. Изложенные факты увеличивают ценность указанных документов для восстановления средневекового именника и обуславливают актуальность исследования не только башкирской, но и тюркской антропониимии в целом.

В изучаемое время в Оренбургском крае было 12 кантонов башкир с численностью 387 000 человек и 5 кантонов мещеряков (Ф. С., 2012, 9). Поэтому в указанных документах сосредоточен огромный антропонимический материал, представляющий имена, фамилии, отчества башкир и мещеряков того времени. Учитывая большой объем материала, мы решили взять только башкирскую антропониимию, причем только одного 9-го Башкирского кантона. Безусловно, в отдельных случаях привлекались материалы и по другим кантонам. Выбор 9-го кантона обусловлен тем, что он являлся одним из самых крупных в Оренбургской

губернии. Основным его населением были башкиры. Отсутствие иноязычного населения, а также ведение башкирами кантона полукочевого скотоводства способствовали сохранению у этой группы древнего именника, который в основном относится к мифологически маркированным именам.

Антропонимический материал 9-го Башкирского кантона за 1837 г. – это корпус из 42 071 антропонима, включающий личные имена, отчества, фамилии, сокращенные имена военных и чиновников, а также их жен и детей.

Всю мифологически маркированную антропонию, связанную с 9-м Башкирским кантоном, условно можно разделить на 5 групп.

Первую группу представляют собой личные имена, фамилии и отчества башкир, включающие в свой состав названия, имена тотемных предков тюрков, в том числе и башкир (животных и растений). Ср.: *буре* ‘волк’, *айыу* ‘медведь’, *имән* ‘дуб’ и др. Ко второй группе мифологически маркированных антропонимов Формулярных списков можно отнести названия и имена богов и древних божеств башкир и тюрков в целом. Ср.: *тәңре* ‘тенгри’, *кояш/көн* ‘солнце’, *ай* ‘луна’ и др. В третью группу входят антропонимы, включающие в свой состав названия мифологизированных металлов: *алтын* ‘золото’, *көмөш* ‘серебро’, *тимер* ‘железо’ и др. Четвертую группу мифологически маркированных антропонимов составляют личные имена, фамилии, отчества башкир XVIII-XIXвв., включающие в свой состав мифологизированные цветообозначения: *ак* ‘белый, светлый, чистый, священный’, *кара* ‘черный, сильный, прочный, настоящий, темный, злобный’ и др. Пятая группа представлена антропонимами, содержащими сведения по мифологии времени и пространства тюрков, в том числе и башкир. Ср.: *таң* ‘заря’, *юл* ‘дорога’, *йома (азна)* ‘пятница’ и др. В настоящей статье мы остановимся только на 1 и 2 группах мифологически маркированных антропонимов, нашедших отражение в Формулярных списках 9-го Башкирского кантона.

Первая группа антропонимов, связанная с тотемными птицами, животными и растениями башкир и других тюрков, безусловно, относится к одному из древнейших личных имен. Имена, восходящие к тотемам, нашли отражение еще в памятниках древнетюркской и средневековой письменности. Ср.; *Буграхан* – имя средневекового тюркского хана, от лексемы *bujra* ‘самец верблюда’ (Кашгари, 2010, 346); *Бурнакбий* – имя бия башкир племени юрматы XVI в., от клички лошади *Бурнак*, досл. беломордый (БШ, 1960, 29); *Асперух/Есперих* – имя хана дунайских болгар-тюрков, от лексемы *ispäri/äspäri/isbäri* ‘вид сокола’ (Баскаков, 1985, 32).

О распространенности у тюрков личных имен, восходящих к тотемам, кроме памятников, свидетельствуют фольклорные произведения, топонимические и этнонимические названия. Ср.: *Акбуре* – персонаж башкирских, татарских, казахских, ногайских, хакасских сказок, восходит к лексемам *ак* ‘белый, священный’ и *буре* ‘волк’ (БХИ, 1978, 252-253, Урманче, 2008, 61-63); *Буребай* – название населенного пункта в Башкортостане, восходящее к личному имени *Буребай*, от *буре* ‘волк’ + *бай* ‘мужчина, хозяин, богач’ (СТБ, 1980, 39); *Ак-Куу* – наименование лога на Алтае, от антропонима *Ак-Куу*, *ак* ‘белый’ + *куу* ‘лебедь’ (Молчанова, 1979, 121); *Кашкар/касқыр* – этноним башкир и казахов, от *кашкар/касқыр* ‘волк’ (Кузеев, 2010, 135-160) и др.

Приведенные выше материалы свидетельствуют о том, что личные имена, восходящие к тотемам, были широко распространены у тюрков. Поэтому данная группа антропонимов занимает солидное место и в именнике башкир, зафиксированном в Формулярных списках начала XIX в.

Интересно отметить, что из оттотемных антропонимов башкир XVIII-XIX вв. самую большую группу составляют фамилии с основой *буре* ‘волк’. Ср.: Ермухамет Салаватов сын *Бурков* (от *буре* ‘волк’) – урядник юрты № 7 9-го Башкирского кантона 42 лет (Ф. С., 2012, 487); *Буринов* Ишмурза (от *буре* ‘волк’) – зауряд-сотник юрты № 8 3-го Башкирского кантона 49 лет (Ф. С., 2012, 151); *Акбурун* Баймурза (от *ак* ‘белый’ + *буре* ‘волк’) – башкир юрты № 15 6-го Башкирского кантона 50 лет (Ф. С., 2014, 244) и др. Кроме вышеуказанных в документах зафиксировано еще 12 фамилий с основой *буре* ‘волк’. Ср.: *Буреукаев* (от уменьш.-ласк. *бүрекэй* ‘волчок, волчонок’), *Акбуров* (от *ак* ‘белый’ и *буре*), *Бурин* (от *буре*), *Бурюбаев* (от *буре* + *бай* ‘мужчина, хозяин, богач’), *Кукбурун* (от *күк* ‘голубой, сивый, небесный’ + *буре*), и др. Как показывают материалы, антропонимы с тотемным названием *буре* ‘волк’ в основном представлены фамилиями и отчествами башкир. Изложенный факт свидетельствует о том, что к XVIII-XIX вв. в именнике башкир личные имена, связанные с тотемами, уходят в историю и сохраняются они только в виде фамилий и отчеств. Безусловно, данный факт может пролить свет на историю формирования, хронологические рамки функционирования определенной группы всего тюркского именника.

Кроме тотемного имени *буре* ‘волк’, в Формулярных списках довольно много представлены в антропонимах башкир тотемы *атан* ‘племенной верблюд’ (Атанбаев, Атанбай, Атангул); *туйгун* ‘белый крикун’ (Туйгунов сын); *эт* ‘собака’ (Итбаев – от *эт* + *бай*, Итжан – от *эт* + *жан* ‘душа’); *көсөк* ‘щенок’ (Кучуков, Кучукбаев – от *көсөк* + *бай*, Аккучуков (ак + *көсөк*); *көбәк* ‘собака’ (Кубяков, Аккубеков (ак + *күбәк*);

шоңкар ‘кречет’ (Шункаров); *ыласын* ‘сокол’ (Лачинов); *туғызак* ‘дрофа’ (Тугызак, Тугызаков сын, Тугызаков); *айыу* ‘медведь’ (Аючин (от айыу + сы ‘охотник на медведя, медвежатник’, *Аюкаев* (от ласк. айыукай ‘медведущка’) и др. (Ф. С., 2012, 2014).

Следует отметить, что тотемистические антропонимы тюрков сохранились и сегодня. В качестве примера можно привести имена и фамилии башкир *Шоңкар*, *Шоңкаров* (от шоңкар ‘кречет’), *Аккейек* ‘красный зверь’ (белка, горностай, куница, норка), (от ак ‘белый’ + кейек ‘дичь’), *Арыслан*, *Арысланов* (от арыслан ‘лев’) и др. Аналогичные имена, фамилии можно зафиксировать во многих тюркских языках. В качестве примера можно привести недавно вышедший словарь азербайджанских имен ономаста Ф. А. Курбановой, в котором нашли отражение такие имена, как Аслан, Кушчу и др. (Курбанова, 2019, 95, 432).

В башкирской мифологии, как и в мифологии всех тюрков, животные и птицы обычно выполняют две основные функции. Во-первых, они являются прародителями, первопредками, тотемами того или иного рода. У каждого рода и племени башкир были свои тотемные животные и птицы. Так, например, тотемная птица башкир племени усерган – журавль (торна), у айлинцев – орел (бөркөт), у минцев – ястреб (карсыға), у катайцев – аист (каузы) и др. Во-вторых, животные у башкир выступают помощниками богов и людей. Они вместе с богами, демиургами участвуют в создании вселенной, сотворении мира, людей, животных, птиц и растений. Так, например, в кубаирах – эпосах башкир «Урал-батыр» и «Акбузат» – конь Акбузат принимает участие в сотворении мира, девушка-лебедь Хумай приводит на Урал животных и птиц. В «Записках» Ибн-Фадлана журавли своим криком изгоняют врагов с земли башкир. В башкирских легендах кони-тулпары, волки и медведи принимают участие в создании человека и т.д. (БНТ, 1997, 106, 110-111; Хисамитдинова, 2010, 303).

Первопредки, прародители, тотемы как создатели и покровители занимали важное место в мифологических воззрениях башкир. Появление тотемных имен, восходящих к названиям животных и птиц, является отражением этих представлений. Покровительство тотема могло обеспечить неуязвимость, силу, здоровье ребенку. Тотемные имена оберегали, охраняли человека от нечистых сил и болезней.

Интересно отметить, что аналогичные взгляды, связанные с тотемными именами, были зафиксированы в мифологии древних и средневековых тюрков. Так, например, в «Родословной туркмен» Абулгази-хана приведены названия 24 птиц-онгонов (тотемов) тюрков-огузов. Среди них отмечены птицы, которые являются тотемными и у башкир. Ср.: туркм. *Şunkar*– башк. шоңкар ‘кречет’, туркм. *Bürküt* –башк.

бөркөт ‘орел’, туркм. *Toygun Kuş* – башк. тойғон ‘белый кречет’, туркм. *Karcıgayı* – башк. карсыға ‘ястреб’, туркм. *Turumtay kuşu* – башк. торомтай ‘пустельга’ и др. (Хисамитдинова, 2011, 8-9).

Тотемами были не только животные, но и растения. Названия растений-тотемов также могли войти в состав личного имени человека, ср.: Арпа ‘ячмень’, Имянбай (от имән ‘дуб’ + бай ‘мужчина, хозяин, муж, богач’), Чачак ‘цветок’, Байтиряк (от бай ‘мужчина, хозяин, муж, богач’ + тиряк ‘дерево, тополь’), Муйылбикэ (от муйыл ‘черемуха’ + бикэ ‘женщина, госпожа, хозяйка’) и др. Перечисленные антропонимы зафиксированы в составе личных имен башкир различных кантонов.

Как показывают материалы, в антропонимии башкир, зафиксированной в Формулярных списках, имен и фамилий, восходящих к тотемным растениям, представлено. Кроме женских имен *Чачак* (цветок), *Муйылбикэ* (черемуха + госпожа), *Гульюзум* (цветок + виноград) и мужского личного имени *Байтирек*, отчества *Байтеряков сын*, фамилии *Байтеряков*, а также имен *Именбай*, *Именгул* (от имән ‘дуб’), в Формулярных списках нет антропонимов, имеющих отношение к растительному миру. Причина данного явления, по-видимому, кроется в ослаблении тотемистических взглядов башкир под влиянием ислама.

По-видимому, древнее происхождение имеют антропонимы тюрков, содержащие в своем составе названия как доисламских, так и вошедших вместе с исламом божеств. Сведения о доисламских божествах башкир содержатся в «Записках» Ибн-Фадлана. Он пишет: «Кое-кто из них говорит, будто бы у него двенадцать господь, у лета господь, у ветра господь, у деревьев господь, у людей господь, у лошадей господь, у воды господь, у ночи господь, у дня господь, у смерти господь, у земли господь, а господь, который на небе, самый большой из них...» (Ковалевский, 1956, 131). Сведения о божествах тюрков Ай-тенгри, Кун-тенгри, Йел-тенгри сохранились в памятниках древнетюркской письменности (ДТС, 1969, 24, 544). В фольклоре и мифологии тюрков нашли отражение тенгри ветра, молнии, дождя. Кроме них, в мифологии всех тюрков присутствует верховное божество Тенгри. По представлениям башкир, божество *Тәңре* под именем *Самрау* живет на небе, у него есть жены божества *Кояш* ‘солнце’ и *Ай* ‘луна’, дочери девушка-птица *Хумай* и девушка-утка *Айхылыу* (Урал-батыр, 2005, 468).

Следует отметить, что имена и названия большинства доисламских божеств-тенгри нашли отражение в личных именах тюрков (Благова, 2006, 665-751). Поэтому не случайно, что в Формулярных списках 9-го Башкирского кантона антропонимов, связанных с небом, космосом, доисламскими божествами, представлено довольно солидно. Ср.: Куяшев Бирдегул (от кояш ‘солнце’); Кунтуган Дуванов (от көн ‘солнце’ + туған

‘родился’); Айбашев Янаберды (от ай ‘луна, месяц’ + баш ‘голова, начало’); Айслубика (от ай ‘луна, месяц’ + слу/сылу ‘красавица’ + бикэ ‘женщина, госпожа, хозяйка’) – жена зауряд-есаула юрты № 32 9-го Башкирского кантона Байрамгула Танатарова сына Агишева; Ямгурчин Кутлузаман Зулкарнеев сын (от ямғырсы ‘тот, кто вызывает дождь’); Яумбаев Абизар (Абузар – Ф. Х.) (от яуын ‘дождь’ + бай ‘мужчина, хозяин, богач’); Буранбаев Мухаметгалий Буранбаев сын (от буран ‘буран’ и бай ‘мужчина, хозяин, богач’); Бурангулов Мухаметкарим Бурангулов сын (от буран ‘буран’ + кол ‘раб’); Буранбике – жена башкира 9-го кантона (от буран ‘буран’ и бикэ ‘женщина, госпожа, хозяйка’); Танатаров Ильяс Танатаров сын (от таң ‘заря’ + атыр ‘наступит’); Туманчин Загофер Мамбетчурин сын (от томансы ‘вызывающий туман’) и др.

Безусловно, появление большинства подобных имен связано с поклонением небу, с культом сил природы у башкир. Такие имена носят характер оберега. Покровительство божеств, хозяев тех или иных небесных сил, природных явлений могло, по представлениям древних башкир, наделить ребенка долголетием, здоровьем, жизненной силой.

Интересно отметить, что антропонимов, содержащих в своем составе название верховного бога тюрков *тенгри* (тэнре) в Формулярных списках 9-го кантона, оказалось только два. Это фамилия и отчество зауряд-сотника 35-й юрты Давлетши Танырбердина сына Танырбердина 50 лет (Ф. С., 2012, 601). Вышеприведенные фамилия и отчество восходят к личному имени башкир Тэнербирзе, который является диалектным вариантом имени Тэнребирзе (*тэнре* ‘тенгри, божество’ + *бирзе* ‘дал’).

Следует отметить, что в антропонимии башкир других кантонов имен, фамилий и отществ с основой *тэнре* ‘тенгри’ зафиксировано всего 16, что, очевидно, свидетельствует о том, что под влиянием ислама как тенгриизм, так и лексика, связанная с ним начали уходить в глубь истории.

Кроме *Тэнре* ‘тенгри’, в именнике башкир, зафиксированном в Формулярных списках, нашли отражение названия еще двух верховных божеств башкир. Это *Алла* ‘аллах’ и *Хозай* ‘худай’. Ср.: Кульмухамет Аллабердин (от *Алла* ‘аллах’ + бирзе ‘дал’); Масягут Алламуратов – от *алла* ‘аллах’ и *морат* ‘желанный богом, Аллахом’; Токтамыш Худайбердин сын – от *хозай* ‘худай’ и *шөкөр* ‘слава худаю’; Давлетша Тангрыбердин – от *тэнре* ‘тенгри’ и *бирзе* ‘дал’ и др.

Из перечисленных компонентов для башкирской мифологической лексики наиболее поздним является *алла* ‘аллах’ – слово арабского происхождения, связанное с мусульманской мифологией, с именем верховного бога Аллаха. Следует отметить, что этот компонент в составе

башкирских антропонимов представлен широко, несмотря на активную смену имен в советскую атеистическую эпоху. Ср. фамилии современных башкир: Аллаяровы (от *Аллаяр* ‘друг, спутник, любимец аллаха’), Аллагуватовы (от *Аллагуват* ‘сила, мощь аллаха’), Аллагуловы (от *Аллагул* ‘раб аллаха’), Аллабердины (от *Аллабирде* ‘данный аллахом’), Аллагужины (от *Аллагужа* ‘принадлежащий аллаху’), Алламуратовы (от *Алламурат* ‘желанный аллахом’) и др.

В отличие от слова *алла*, пришедшего в тюркские языки из арабского, лексема *хозай* ‘худай/кудай’; по мнению ряда специалистов, имеет иранское происхождение. В башкирском и в ряде других тюркских языков оно употребляется в значении ‘божество верхнего мира’ и является синонимом теонима Аллах. Компонент *хозай* ‘худай’ довольно активен в антропонимии башкир XIX в. Ср.: Худайбердин (от *Худайбирде* ‘данный худаем, богом’) Гайса, Худайгулов (от *Худайгул* ‘раб худая, бога’) Токтамыш, Худайназаров (от *Худайназар* ‘взгляд худая, бога’) Ирназар, Худайшукуров (от *Худайшукур* ‘благодарение худая, богу’) Алтынбай и др. Этот компонент встречается и в современной антропонимической системе башкир. Ср. имена и фамилии современных башкир: Хозайбирзе, Хозайбирзин (от *хозай* + *бирзе* ‘данный худаем, богом’), Хозайғол, Хозайғолов (от *хозай* + *кол* ‘раб худая, бога’), Хозайзатов (от *хозай* + *зат* ‘род худая, бога’), Хозайназаров (от *хозай* + *назар* ‘взгляд худая, бога’) и др.

Проникновение теонима *хозай* ‘худай/кудай’ в тюркские языки, как и называемого им божества к тюркам, авторы VI тома «Сравнительно-исторической грамматики тюркских языков» Р. А. Тадинова и З. Н. Экба считают поздним и связывают с влиянием ислама [Тадинова, Экба, 2006, 567-568]. Однако, на наш взгляд, башкирская лексема *хозай* ‘худай’, как и сам персонаж, по-видимому, имеют более глубокие корни на исконной почве. Об этом свидетельствуют, во-первых, довольно активное употребление лексемы *хозай* ‘худай’ в диалектах башкирского языка, во-вторых, представленность слова в башкирской фразеологии. Ср.: *хозай бәндәһе* ‘раб божий’, *хозайзың кушыуы* ‘божье повеление’, *йә хозай* ‘о боже’, *хозай күрһәтмәһен* ‘не дай бог’, *хозай ғына белә* ‘одному богу известно’, *хозай һаҡлаһын* ‘боже упаси’ и др.

Сюда следует добавить и то, что в современной башкирской прозе наиболее частотным из всех теонимов является *хозай*. В качестве примера можно привести роман-трилогию башкирского прозаика Г. М. Якуповой «Катындар». Только в первой части этого романа теоним *хозай* имеет более ста словоупотреблений.

Как уже говорилось, лексемы *хозай* и *алла* являются синонимами. Однако отдельные фразеологизмы в башкирском языке употребляются

только с лексемой *хозай*. К числу таковых можно отнести паремию *Ашау – байзан, үлем – хозайзан*, в которой слово *хозай* нельзя заменить ни лексемой ‘аллах’, ни словом *тәңре* ‘тенгри’. На то, что персонаж по имени *хозай* имеет глубокие корни в башкирской мифологии, указывает и исключительно положительное отношение к нему в народной культуре. Например, в башкирском языке вполне возможны такие паремии, как *Аллаһы – муллаға, муллаһы – аллага һылтар* ‘Аллах – на муллу, мулла – на аллаха (ссылается)’; *Аллаға ышанып, ас калған* ‘Понадеявшись на бога, остался голодным’ и др. Однако ни в этих, ни в других паремиях употребление вместо лексемы *алла* слова *хозай* невозможно.

Изложенные факты говорят о том, что у башкир отношение к худаю было более трепетным и сакрализированным, нежели к Аллаху, и это не случайно. Как известно, в этногенезе башкирского народа, по мнению археологов, принимали участие не только тюркоязычные, но и древние ираноязычные племена. По-видимому, эти племена еще в доисламскую эпоху оказали определенное влияние на духовную культуру, в том числе на мифологию башкир. Изложенные факты позволяют предположить, что мифический персонаж худаи, его название, а также антропонимы, включающие соответствующий компонент, у башкир восходят к доисламской эпохе, тем более что данный персонаж зафиксирован у южносибирских тюрков, которые никогда не были мусульманами. Интересно отметить и то, что в диалектах южносибирских тюрков, наряду с теонимом *Кудай*, существует вариант *Кутай*, который, вполне возможно, связан с общетюркской лексемой *Кут* ‘душа, жизненная сила, дух, благо, величие, зародыш’ и др. В этом случае мифоним *Хозай/Кудай/Кутай* может иметь собственно тюркское происхождение.

Подводя итоги, можно констатировать, что «Формулярные списки о службе чиновников Башкиро-мещеряцкого войска за 1836-1842 годы» являются ценным источником по древней и средневековой антропонимии башкир. В них зафиксирован мифологически маркированный именник не только башкир, но и тюрков в целом.

Литература

- БШ, 1960 – Башкирские шежере // Кузеев Р. Г. Уфа, 1960.
Баскаков, 1985 – Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985.
Благова, 2006 – Благова Г. Ф. Антропонимическая система как проекция космологических и социальных представлений пратюрков // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык – основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М., 2006.

- БХИ, 1978 – Башкорт халык ижады. Әкиәттәр. III т. Өфө, 1978.
- БХИ, 1997 – Башкорт халык ижады. Риүәйәттәр, легендалар. II т. Өфө, 1997.
- ДТС, 1969 – Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- Кашгари, 2010 – Махмуд ал-Кашгари Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3 т. Пер. с араб. А. Р. Рустамова, под ред. И. В. Кормушина. т.1. М., 2010.
- Ковалевский, 1956 – Ковалевский А. П. Книга Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956.
- Кузеев, 2010 – Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. М., 2010.
- Курбанова, 2019. – Qurbanova F. A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 2019.
- Молчанова, 1979 – Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
- СТБ, 1980 – Словарь топонимов Башкирской АССР. Уфа, 1980.
- Урал-батыр, 2005. – Урал-батыр // Уралбатыр // Ural-batur. Уфа, 2005.
- Урманче, 2008. – Урманче Ф. И. Татар мифологиясе. В 3 т. Т.1. Казан, 2008.
- Ф.С., 2012, 2014 – Формулярные списки о службе чиновников Башкирско-мещеряцкого войска за 1836-1842 годы. В 2 кн. Кн.1, Уфа, 2012; Кн.2, Уфа, 2014.
- Хисамитдинова, 2010 – Хисамитдинова Ф. Г. Мифологический словарь башкирского языка. М., 2010.
- Хисамитдинова, 2011 – Хисамитдинова Ф. Г. Словарь башкирской мифологии. Уфа, 2011.

Этнокультурные особенности антропонимов в башкирском фольклоре

Гюльнур Кульсарина

доктор филологических наук

г. Уфа, Республика Башкортостан

kulsarina.g@mail.ru

Тексты башкирского фольклора обладают целым набором традиционных формул и устойчивых выражений, отражающих особенности историко-культурных традиций этноса. Антропонимы, как составная часть общей духовной культуры, в текстах башкирского народного творчества создают неповторимую оригинальность и являются отражением национальной языковой картины мира народа. «Антропонимическая система любого языка является фундаментальным материалом для познания, раскрытия самосознания народа, для понимания психологии и характеров людей, относящихся к определенной национальности или региону. Имя, прежде всего, хранитель культурной информации народа, которая формируется под воздействием различных, в том числе экстралингвистических, факторов. Более того, оно связано с восприятием мира и определенным образом отражает его познание» [6, с. 3].

Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира был рассмотрен в трудах З.М. Раемгужиной [9], антропонимам современного башкирского языка и тенденциям их развития посвящены труды Р.А. Сулеймановой [10], башкирским именам посвящены книги-словари Т.Х. Кусимовой, С.А. Биккуловой [5] и т.д. Исследование этнокультурных особенностей антропонимов, их роли в текстах народного творчества, в связи с недостаточной разработанностью, является одним из актуальных вопросов башкирского языкознания. Анализ фольклорных антропонимов включает в себя не только способы и причины образования определенных имен, но и раскрытие важных лексико-семантических функций художественного целого. Фольклорные герои наделены именами, ярко показывающими их внешность, характер и поступки. Чаще всего имена героев представлены существительными, образованными аналитическим способом: *Бузйегет* (буз – светло-серый, пепельный + егет – джигит, парень), *Сәфәртуй* (сәфәр – путешествие + туй – свадьба), *Алтынсәс* (алтын – золото + сәс – волосы), *Кинйәбулат* (кинйә – младший + булат), *Тимербулат* (тимер – железный + булат), *Һаламбай* (һалам – солома + бай – богатый), *Түземгол* (түзеү – терпеть + кол – раб), *Турыйән* (тура –

откровенный + йэн – душа, букв. с открытой душой), *Ғалимйән* (ғалим – ученый + йэн – душа, букв. с мудрой душой), *Гәүһарташ* (гәүһәр – бриллиант + таш – камень), *Карагош* (кара – черная + кош – птица), *Карагол* (кара – ченый + кол – раб) и др.: *Берененең кейәүе – Карагош, икенсенең Карагол тигән бәһлеүәндәр икән* (букв. У одного зять – Карагуш, у другого – Карагул богатырь) [2, с. 321]; *ТурыйәнҒалимйәнде йокларға һалып, үзе ризык эзләп, урман эсенә кереп китә* (букв. Турабян, уложив спать Галимьяна, ушел в лес, искать добычу) [2, с. 156].

В текстах народного творчества встречаются имена образованные с использованием зоонимов. Например, с компонентом «айыу» (медведь) образованы имена сказочных героев *Айыуголак* (досл. медвежье ухо) и *Айыукөбәк* (досл. медвежье тело), которые родились от союза медведя и девушки [7, с. 173]. Фольклорная антропонимика свидетельствует о почтительном отношении башкир к медведю как тотему, об этом свидетельствуют имена *Айыубай* (медведь + богатый, хозяин), *Айыубей* (медведь + бей, хозяин), *Аюкай* (в уменьшительно ласкательной форме), *Айыухан* (медведь + хан, хозяин), *Айыусы* (досл. медвежатник) и др. В основном, с компонентом «айыу» образованы мужские имена, с целью чтобы сыновья были крепкими и здоровыми. Иногда в текстах происхождение имени уточняется: *Боланды мәргән атканга улын шулай Болансы Мәргән* (досл. меткий оленевод) *тип йөрөткәндәр, ти* (букв. Из за того что стрелял метко олений сына называли Болансы Мэрген, говорят) [7, с. 475].

Среди имен фольклорных героев многоантропонимов, указывающих функции персонажа, например: *Күлуртлар* (күл – озеро + уртлау – набрать в рот) – великан с большим ртом, вбирающий в него воды целого озера; *Ертыңлар* (ер – земля + тыңлау – слушать) – великан с большими ушами, слушающий землю; *Йыһангиз* (йыһан – вселенная + гизеү – путешествовать, странствовать) – персонаж, путешествующий по свету; *Таузы-тауга һуғар* (тау – гора + һуғыу – ударять) – богатырь-великан, способный ударить гору о гору; *Елғыуар* (ел – ветер + кыуу – гонять, гнаться) – имя бегущего словно ветер; *Күккәкарар* (күк – небо + карау – смотреть) – имя героя, постоянно смотрящего в небо; *Һыңараяк* (һыңар – один из пары + аяк – нога, букв. одноногий) – одноногий персонаж, который быстро бежит и ловит зверей. Данное явление свидетельствует о том, «что в фольклоре предметы и явления не просто именуются. Здесь каждая вещь и каждый персонаж носят характерологическое название и имя, дифференцирующие такие их главные признаки, как качество, свойство, функция, род или происхождение, принадлежность и т.д. В этом заключается основная особенность языка башкирского фольклора в номинации предметов.

Поэтому большинство фольклорных антропонимов представляет собой сложные образования. К основному номинативному названию предмета прилагается дополнительное слово с назывным значением, и их сочетание приобретает формульный характер как активный способ»[8, с. 69]. Такие антропонимы характерны для большинства эпических произведений. По итогам проведенного анализа текстов народного творчества мы классифицировали их исходя из объединяющих основных компонентов:

батыр(храбрый, смелый, отважный, богатырь) – *Камыр батыр* (камыр – тесто), *Каһарман батыр* (каһарман – герой), *Кыран батыр* (кыран – истреблять, уничтожать), *Кара батыр* (кара – чёрный,тёмный), *Әтәс батыр* (әтәс – петух), *Таң батыр* (таң – заря), *Кыз батыр* (кыз – девушка), *Ханбатыр*, *Байбатыр* (бай – богатый мужчина), *Дандан батыр* (дан – слава), *Бура батыр* (бура – сруб, букв. крепкий как сруб), *Имән батыр* (имән-дуб), *Алп батыр* (алп – великан), *Яңғызак батыр* (яңғызак – одинокий, холостой), *Ташбаһ батыр* (таш – камень), *Солтанғол батыр* (солтан – султан + ғол – раб), *Алпамыша батыр* (алпамыша – герой-великан) и т.д.: *Таң батыр дейеүзең баһтарын, берәм-берәм сабып, өзең таһлап бөтөргән* (букв. Тан батыр по одной срубил и выбросил головы дракона) [7, с. 57]; *Алыпбатыр килгән,калканын түргә элгән* (букв. Пришел Алп батыр и повесил свой щит) [1, с. 53].

–**бай**(богатый мужчина, хозяин) – *Илсебай* (илсе – посол, посланник), *Яуымбай* (яу – сражение, битва), *Мөгөзбай* (мөгөз – рог), *Әлебай* (әле – сейчас, теперь, ныне), *Кейезбай* (кейез – войлок), *Кейекбай*(кейек – зверь), *Йылкыбай* (йылкы – конь/лошадь, букв. хозяин табуна), *Йылғырбай* (йылғыр – шустрый, ловкий, проворный), *Көмөшбай* (көмөш – серебро), *Алтынбай* (алтын – золото), *Өлгөрбай* (өлгөр – быстрый, проворный, ловкий), *Һарыбай* (һары – жёлтый, букв. золотой, светлый), *Урманбай* (урман – лес), *Шомбай* (шом – опасение, тревога, букв. коварный), *Һаранбай* (һаран – скупой, жадный), *Икмәкбай* (икмәк – хлеб, пища) и др.: *Булған, ти, бер кешенең өс улы: өлкәне – Йылкыбай, утрансыһы – Кейекбай, кинйәһе – Кейезбай*(букв. Говорят было у одного человека три сына: старший - Елкибай, средний - Киекбай, младший - Киезбай) [2, с. 263];*Буранбайзың язған, ай, хаттарын / Укып илай ауыл да карттары* (букв. Читая письма Буранбая, плачут деревенские старики) [11, с. 90]; *Был әбей менән бабайзың өс улы булған: оло улы – Алтынбай, уртансыһы – Көмөшбай, кесеһе – Ақылбай*(букв. У старухи со стариком были три сына: старший – Алтынбай, средний – Кумушбай, младший – Акылбай) [7, с.365].

–**һылыу**(красавица, девушка, сестренка) – *Һылыубикә* (бикә – женщина), *Айһылыу* (ай – луна, месяц), *Һыуһылыу* (һыу – вода), *Көнһылыу* (көн – день, солнце) и др.: *Һыуһылыу һүз әйтмәне, / Битен каплап шул*

ерзэ / Үкһен озак иланы, / Изеукэйгэ үпкэлэн, / Нуңгы йырзы йырланы (букв. Обидевшись на Идеукэй. молчала Хыухылыу, закрыв лицо долго плакала и запела прощальную песню) [4, с. 157]; *Яусы килгэндэн нуң Айһылыу бик кайгыра, көн илай, төн илай* (букв. После прихода сватов Айсылу очень горюет, день плачет, ночь плачет) [7, с. 30].

- **хан**(хан, мужчина) – *Тимерхан* (тимер – железный), *Бөркөтхан* (бөркөн – орел), *Акхан* (ак – белый), *Карахан* (кара – черный), *Күренмәс хан* (күпенмәс – невидимый), *Мәхмүт хан* (махмуд - прославленный), *Әхмәтхан* (ахмед - самый славный) и др: *Акхандың улы тыуган, Карахандың бисәһе кыз бала килтергән* (букв. У Акхана родился сын, а жена Карахана принесла дочь) [7, с. 497]; *Мәхмүтхан, Әхмәтханды сакыртып алып, Тимерханды кайза булһа ла олактырырға кушкан* (букв. Махмутхан вызвал Ахметхана и велел Тимерхана куда-нибудь выкинуть) [7, с. 198].

- **бикә** (женщина, хозяйка, госпожа) – *Асылбикә* (асыл – благородная), *Остабикә* (оста – мастерица), *Байрамбикә* (байрам – праздник), *Гөлбикә* (гөл – цветок), *Котлобикә* (котло – благополучная, букв. счастливая), *Ғылыубикә* (һылыу – красивая), *Әүәзбикә* (букв. охотница) и др.: *Бөрийән ырыуында Дәүләт тигән егет менән Әүәзбикә исемле кыз йәшәгән* (букв. В роде Бурзян жили джигит по имени Давлет и девушка по имени Ауазбике) [3, с. 277]; *Батиша мунсала кызын бик озак көткән-көткән дә, Ғылыубикә килмәгәс, мунсанан кайтһа, Ғылыубикә өйзә юк, ти* (букв. Долго ждал бай в бане свою дочь, раз Хылыубике не пришла, вернулся домой, Хылыубики и в доме нет) [7, с. 484].

- **бей** (бей, хозяин) – *Үлмәсбей* (үлмәс – бессмертный), *Тойгонбей* (тойгон – белый кречет), *Тарғынбей* (тарғын – ограниченный) и др.: *Борон-борон заманда куйы урман менән капланған тау араһында, үзенең тыуган-тыумасаһы менән бергәләп, Үлмәсбей исемле бер карт батыр йәшәгән. Быларзың уң яғында үз нәселдәре менән Тарғынбей һунар итеп, көн күреп яталар икән, ти* (букв. Давным давно между гор заросшими лесами жил старый батыр по имени Улмесбей со своими родственниками. С правой стороны от них со своим родом жил и ходил на охоту Таргынбей) [7, с. 454].

Среди имен фольклорных персонажей встречаются и отглагольные образования: *Алдар* (алдау – обманывать, лгать, врать), *Ямар* (ямау – заштопать, поддакивать, прикрывать). Встречается персонаж, в чьем имени отражается один из его внешних признаков - *Таз* (досл. плешивый), вначале, очевидно, это имя было прозвищем. В народном творчестве Таз обычно является младшим в семье, отличается от старших братьев своей ловкостью и умом [7, с. 365, 436]. Другой герой новеллистических сказок о мудрецах - это Ерәнсә (Ерәнсә-сәсэн) (досл. ерән – рыжий), которого

башкиры считают реальным историческим лицом, импровизатором-сказителем [2, с. 20].

Есть интересные имена фольклорных персонажей, которые образованы от фонетически измененных русских слов. Эти имена, в основном определяют функцию героя в тексте, например, *Нужа* (Нужда) - зовут персонажа, который появляется перед бедняком, когда тот как магическое заклинание произносит слово «*нужа*». *Красата* (Красота) - зовут красавицу-героиню сказки «Зайнулла и Красота» [2, с. 84], *Скоробогат* (Скоробогач) [2, с. 265] и *Незнай* (Незнайка) [2, с. 163] - герои одноименных сказок. В башкирском народном творчестве встречаются имена главных героев арабского происхождения: *Ислам батыр* (Ислам + богатырь) [7, с. 225], *Исламгол* (Ислам + кол – раб) [7, с. 247], *Исламбай* (Ислам + бай – богатый) [7, с. 247], *Хасән, Хөсәйен* (Хасан, Хусаин — имена пророков) [7, с. 421], *Мәхмүт хан* (Махмуд - прославленный) [7, с. 198], *Әхмәтхан* (Ахмед - самый славный) [7, с. 198] и т. д.

Таким образом, башкирский фольклор обладает целым набором ментальных антропонимов, которые составляют часть общей духовной культуры этноса. Анализ текстов башкирского народного творчества показывает – антропонимы имеют большое значение в понимании психологии и характеров фольклорных героев, которые отражают национальную языковую картину мира народа.

Список литературы

1. Башкирское народное творчество. Загадки. Уфа: Китап, 2007. 416 с.
2. Башкирское народное творчество. Новеллистические сказки. Уфа: Китап, 2008. 568 с.
3. Башкирское народное творчество. Предания и легенды. – Уфа: «Китап», 1997. – 440с.
4. Башкирское народное творчество. Эпос. Уфа: Китап, 1998. 448с.
5. **Биккулова С.А., Кусимова Т.Х.** Башкирские имена. Уфа: Китап, 2005. 224 с.
6. **Галиуллина Г.Р.** Татарская антропонимия в лингво-культурологическом аспекте: автореф. дисс. ... д. филол. н. Казань, 2009. 43 с.
7. **Жили, говорят, богатыри...** Башкирские народные сказки. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1990. 536 с.
8. **Кульсарина Г.Г.** Язык и стиль башкирских народных сказок: Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2009. 144 с.
9. **Раемгужина З.М.** Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира (аспекты формирования и особенности функционирования): автореф. дисс. д. филол. н. Уфа, 2009. 49 с.

10. **Сулейманова Р.А.** Антропони́мы современного башкирского языка и тенденции их развития: автореф. дисс. ... к. филол. н. Уфа, 2006. 24 с.

11. **400 башкирских народных песен.** Уфа: 2011. 400 с.

Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдиновна и ономастика

Махира Гусейнова

*доктор филологических наук, профессор,
декан филологического факультета АГПУ*

huseynova.mahira@yandex.ru

Альфия Юсупова

*доктор филологических наук, профессор кафедры
общего языкознания и тюркологии Казанского федерального
университета*

alyusupova@yandex.ru

В этом году российская и международная научная общественность отмечает юбилей доктора филологических наук, профессора, член-корреспондента Академии наук Республики Башкортостана, научного руководителя Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдиновна.

Фирдаус Гильмитдиновна Хисамитдинова – ученый с необычайно широким диапазоном научных интересов, из которых основными являются тюрко-башкирская филология, в первую очередь ономастика, этимология, историческая фонетика, этнолингвистика башкирского языка.

Фирдаус Гильмитдиновна Хисамитдинова родилась 1 января 1950 г. в деревне Рахметово Абзелиловского района Башкирской АССР. В 1970 году успешно окончив Белорецкое педагогическое училище, она поступила на филологический факультет Башкирского педагогического института. После окончания института Ф.Г. Хисамитдинова работала учителем русского языка и литературы. В 1976 году выдержав вступительные экзамены, она поступила в аспирантуру Института языкознания Академии наук СССР (Москва).

С 1978 по 1985 год работала младшим, старшим научным сотрудником Института истории, языка и литературы Башкирского филиала Академии наук СССР.

С первых дней работы в институте она активно включается в научную работу. Участвует в подготовке к печати «Словаря топонимов Башкирской АССР» и двух сборников по топонимике и диалектологии.

В институте Ф.Г. Хисамитдиновой параллельно разрабатывались две темы, одна из них «Консонантные сочетания башкирского языка типа «сонорный + глухой смычный» в историческом освещении» в 1980 году была защищена как кандидатская диссертация, а в 1989 году вышла

отдельной книгой под названием «История башкирского языка: Материалы по исторической фонетике» (Уфа, 1989). Вторая тема, посвященная истории формирования ойконимической системы башкирского языка, в 1993 году была защищена как докторская диссертация в Институте языкознания РАН. В эти же годы издаются ее монография «Башкирская ойконимия XVI-XIX вв.» (Уфа, 1991) и словарь «Географические названия Башкортостана» (Уфа, 1993).

С 1985 по 1995 год Фирдаус Гильмитдиновна работала старшим преподавателем, доцентом, заведующей кафедрой башкирского языкознания (с 1987 года), профессором, деканом факультета башкирской филологии (с 1992 года) в Башкирском государственном педагогическом институте (ныне университет). В эти годы она проделала работу по созданию факультета башкирской филологии, кафедр башкирской филологии, башкирского языка, башкирской литературы и культуры, башкирско-английского, башкирско-турецкого, башкирско-немецкого отделений, специальности «Башкирский язык, история и культура Башкортостана».

С 1995 по 1998 год Ф.Г.Хисамитдинова работала министром народного образования Республики Башкортостан.

В 1998 году профессор Ф.Г.Хисамитдинова вернулась в родной институт истории, языка и литературы. Работала заместителем директора института, а 2005 года возглавила институт. С 2017 года она стала научным руководителем ИИЯЛ УФИЦ РАН. Все эти годы она вела большую и активную научно-организационную, научно-исследовательскую и научно-педагогическую деятельность.

Ф.Г.Хисамитдинова является автором более 400 научных и научно-методических трудов, увидевших свет не только в России, но и во многих странах мира.

Ряд работ посвящён башкирской мифологии, лечебной и охранительной магии: словари «Башкорт мифологияһы» (2002; «Башкирская мифология»), «Мифологический словарь башкирского языка» (2010), книга «Говорю огню» (1997; совм. с Й.Тормой, на венг. яз.) и др. Одна из составителей изд. «Башкиры» (2003; совм. с З.Г.Ураксиным), вышедшего в серии «Культурное наследие народов России», соавтор кн. «Коренные народы России. Башкиры» (2007; совм. с Р.З.Янгузиным). Одна из авторов коллективной монографии «История башкирского народа» в 7 томах, с 8 книгами приложениями (2009-2014), «Башкиры» (2016).

Под руководством члена-корреспондента Академии наук РБ, доктора филологических наук, профессора Фирдаус Хисамитдиновой создан Академический словарь башкирского языка в 10 томах (2011-2018 гг.). «Академический словарь башкирского языка» является уникальным в

своем роде толково-переводным словарем на четырех языках, не имеющим аналога в тюркском языкознании. Толкование слов и фразеологических единиц дается на башкирском языке с переводом на русский язык.

Фирдаус Гильмитдиновна являлась и является руководителем и исполнителем ряда международных научных проектов. Среди них проект ИНТАС (Бельгия) по разработке учебника башкирского языка для иностранцев и изучение ислама в России и проект Международного института по переводу Библии (Стокгольм).

Ее международные научные контакты не ограничиваются публикацией работ, участием в грантовых проектах. Она является участником более 60 международных форумов, в частности алтаистической конференции ПИАК, Международного конгресса тюркологов и т.д.

Большое внимание Фирдаус Гильмитдиновна уделяет подготовке научных кадров. Под ее руководством защищено 2 докторские и 11 кандидатских диссертаций.

В 1994-1999 гг. Ф.Г.Хисамитдинова являлась депутатом первого созыва Государственного собрания - Курултая Республики Башкортостан и принимала активное участие в разработке и принятии законов РБ об образовании, культуре, средств массовой информации, молодежной и семейной политике.

В общественной деятельности Ф.Г.Хисамитдиновой необходимо отметить ее работу на посту председателя Союза женщин Республики Башкортостан (1996-1998), Общества башкирских женщин Республики Башкортостан (2000-2003), женской комиссии Исполкома Всемирного курултая башкир.

За большие заслуги в развитии российской науки Фирдаус Хисамитдиновой присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Российской Федерации» (2008). В 2014 году награждена орденом Дружбы народов.

От имени коллег, всей тюркологической общественности России и Азербайджана мы желаем дорогой Фирдаус Гильмитдиновне здоровья, счастья и новых больших успехов в ее многогранной научной, научно-организационной и общественной деятельности!

**Müstəqillik dövründə Azərbaycanca əlifba islahatlarında
Afad Qurbanovun tarixi rolu**

Mirvari İsmayılova

f.e.d. professor

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda müstəqillik dövründə dilin səs sisteminə uyğun, türk xalqları arasında əlaqə, ünsiyyət üçün əlverişli olan latın qrafikalı əlifbaya keçməyin əhəmiyyətindən bəhs olunur. İndiki latın qrafikalı əlifbanın əvvəlki latın və kiril əlifbalardan üstünlükləri göstərilir. Əlifbanın ideallıq dərəcəsini təyin edən meyarların müəyyənləşdirilməsində görkəmli dilçi alim, türkoloq Afad Qurbanovun xidmətləri qeyd olunur. Latın qrafikalı əlifbamızın ideal əlifbaya uyğunluq dərəcəsi əlifbanın müsbət və nəqis cəhətləri təhlil olunur. Həmçinin alimin orta q türk əlifbası layihəsinin hazırlanmasında rolundan bəhs olunur.

Açar sözlər: *səs sistemi, ideal əlifba, uyğunluq meyarları, latın qrafikalı, Azərbaycan əlifbası, islahatlar*

**The historical role of A.Qurbanov in the alphabet reform in the
azerbaijani language during the years of independence**

Mirvari İsmayılova

Summary

The article deals with the importance of the transition to a Latin-script alphabet that is suitable for communication and intercourse between Turkic peoples in accordance with the language's phonetic system during independence. In the article is shown advantages of Latin alphabet from previous Latin and Cyrillic alphabets. The services of prominent linguist, turkologist Afad Qurbanov are mentioned in determining criteria for defining the degree of ideal alphabet. Also is analyzing degree of compliance ideal alphabetical of our Latin graphic alphabet, the plus and minus features of alphabet. Here also is spoken of the role of the scientist in the preparation of a universal Turkic alphabet project.

Key words: *sound system, ideal alphabet, compatibility criteria, Latin alphabet, reform*

**Историческая роль А.Гурбанова в реформе алфавита в
азербайджанском языке в годы независимости**

Мирвари Исмаилова

Резюме

В статье рассматривается важность перехода к алфавиту на латинском языке, который подходит для общения и сношении между тюркскими народами в соответствии с фонетической системой языка в период независимости. В статье показаны преимущества латинского алфавита по сравнению с предыдущими латинскими и кириллическими алфавитами. Услуги выдающегося лингвиста, тюрколога Афад Курбанова упоминаются при определении критериев определения степени идеального алфавита. Также анализируется степень соответствия идеального алфавита нашего латинского графического алфавита, плюсы и минусы алфавита. Здесь также говорится о роли ученого в подготовке проекта универсального тюркского алфавита.

Ключевые слова: *звуковая система, идеальный алфавит, критерии совместимости, латинский алфавит, реформа*

Giriş:

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkatı gücləndi. Bu dövrdə ölkədə əlifbanın yenidən dəyişdirilməsi və latın əsasına keçirilməsi barədə ideyalar ortaya atılmağa başladı. 1990-cı ilin 11 sentyabrında yeni Azərbaycan əlifbasının hazırlanması üçün komissiya yaradılması, layihənin hazırlanıb müzakirəyə təqdim olunmasının komissiyaya tapşırılması haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycanda əlifba islahatlarının aparılmasında A.Qurbanovun böyük xidmətləri olmuşdur. A. Qurbanov Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının müəllifi olmuşdur.

18 dekabr 1991-ci ilə kimi komissiya onun qarşısında qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirdi. Beləliklə, Azərbaycanda daha bir əlifba dəyişməsi baş verdi.

A.Axundov yeni əlifba layihəsinin qəbul edilməsi ərafəsində yazırdı: «Yaxın altmış ildə əlifbamızı üç dəfə dəyişməklə mədəniyyət tarixi üçün «nümunə» olmuşuq. Elə edək ki, daha bu dəfə «nümunə» olmayaq» (12). Bu fikirlər yeni latın əsaslı əlifbanın qəbul edilməsi prosesində nöqsanlara yol verməmək üçün xəbərdarlıq kimi səslənirdi.

Doğrudan da, latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesi geniş mübahisə və müzakirələrlə keçmişdir. Müzakirəyə təqdim olunmuş layihələrdə

oxşar cəhətlər çox olsa da, onların bir-birindən fərqləri də az deyildi. Əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Yeni latın əsaslı əlifba layihələrinin müzakirəsi prosesində üzə çıxan mübahisəli məsələləri daha yaxşı qiymətləndirmək məqsədi ilə ilk növbədə ideal əlifba məsələsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Aktuallıq:

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçməyin nə qədər zəruri olduğunu elmi cəhətdən əsaslandıran ilk dilçi alim A.Qurbanov olmuşdur. O, kiril əsaslı əlifbanın nöqsanlarını göstərərək latın qrafikalı əlifbanın Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğun tərtib edilməsinin vacibliyini önə çəkmişdir. Alim əlifba yaratmağı o dövrün ictimai, siyasi və mədəni problemlərinin ən mürəkkəb və məsuliyyətli işi olduğunu söyləyirdi: “Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilmirlər, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütərəqqi və yararlı əlifba lazımdır. Bu da indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikası əsasında yeni əlifba olmalıdır.”

Dünyada müxtəlif fonetik əlifbaların yarandığı dövrdən onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, bu və ya digər əlifbanın qüsurlu və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Bir sıra xalqlar əlifbalarında qüsurlu cəhətlərin çox olmasına baxmayaraq, ilk əlifbanı dəyişməyə cəhd göstərməmişlər. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik.

Metodlar:

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının kamillik dərəcəsini yoxlamaq üçün müqayisəli, təhlil, müşahidə, analitik və s. metodlardan istifadə edilmiş, onun kamilliyini təyin edən funksiyalar müəyyənləşdirilmişdir.

Əlifbanın kamilliyi onun yerinə yetirdiyi **funksiyadan** asılıdır. Aydındır ki, bu **funksiya**:

- 1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə,
- 2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir.

Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli olub, bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətindir. Müasir dövrdə iki yazı növünü fərqləndirmək zəruridir.

Birinci yazı növü texniki vasitələrin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Texniki vasitələr nitqi əlifbadakı hərflərin qəbul olunmuş standart formaları –müxtəlif ölçülü şriftlər əsasında yazıya çevirir. İkinci yazı növü insan fikrini dilin xüsusi yaradılmış şərti işarələr sisteminin – dilin əlifbası və yazı normaları vasitəsilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən əks etdirilməsidir. Bu əksətdirmə prosesinin nəticəsi

əlyazmadır. «Əlyazma – yazı prosesinin yazı-hərəkət vərdişinə əsaslanan maddiləşmiş məhsuludur.» Əlyazmalar müxtəlif şəxslər tərəfindən icra olunduğundan onlarda obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin təsiri hiss olunur. Buna görə də əlyazmalar müxtəlif cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir, onların keyfiyyəti əlifbada qəbul edilmiş hərflərin yazılış formalarından, fərdin yazı vərdişindən və bir sıra başqa səbəblərdən asılı olur. Əlyazma insan əməyinin məhsuludur. Ona görə də yazı prosesinin, bu prosesdə istifadə olunan vasitələrin təkmilləşdirilməsi tələbləri meydana çıxır. Belə tələblərin böyük bir qismi əlifbanın kamil olması ilə yerinə yetirilə bilər. Əlifbanın təkmilləşdirilməsi, ideal əlifba ilə bağlı elmi axtarışların sayı az deyildir.

İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1)dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2)eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3)eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4)yazıda bu və ya digər səs tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5)bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6)səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7)dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə say göstərilməlidir» (13,12).

A.A.Reformatski əlifbanın ideallığı ilə bağlı yazır: «dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifbadır.»

A.Qurbanov **müasir əlifbanın dörd tələbə** cavab verməli olduğunu qeyd edir: 1) fonetik tələb; dildə nə qədər səs varsa, əlifbada o qədər hərflər olmalıdır; 2) qrafik və poliqrafik tələb; bu tələbə görə hərflərin yazılışı sadə olmalı, artıq xətlərə, diakritik işarələrə, bir səsə bir neçə hərfin kombinasiyası ilə (liqatur hərfləri) ifadə olunmasına yol verilməməlidir; 3) estetik və kalliqrafik tələb; əlifbanın hərfləri zahiri cəhətdən gözəl olmalı, yazı cazibədar görünməlidir; 4) pedaqoji psixoloji tələb; əlifbadakı hərflərin yazılışı və oxunuşu sadə olmalı, hərflər bir-birindən asanlıqla seçilməlidir (20, 714-715).

Boduen de Kurtenenin ideal əlifba meyarları qrafem-fonem qarşılaşdırılmasına əsaslanır və yazının texniki vasitələrlə realizasiyasına istinad etməklə yanaşı, yazı prosesinin məhsulunun canlandırılmasının (oxunmasının), dilin öyrənilməsinin sadələşməsinə ön plana çəkir. Lakin qeyd edildiyi kimi yazı prosesi həm də əllə icra edilir. Əlifbanın kamilliyi bu cəhətdən də aydınlaşdırılmalıdır. **Əlyazmanı qiymətləndirmənin iki əsas amilindən biri onun yerinə yetirilmə sürəti, digəri müxtəlif fonemləri ifadə edən qrafemləri bir-birindən fərqləndirmə dərəcəsidir.** İkinci amil oxşar yazılışlı hərflərin əlyazmada qarışıq salınması, onların oxunuşunun çətinliyidir.

Məsələn, kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasında (Ş) və (İ) fonemlərini ifadə edən qrafemlərin kiçik hərf variantları bir-birinə oxşardır. Yazıda bu hərflərin ardıcıl işlənməsi oxunuş üçün çətinlik törədir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə yazıda əlavə diakritik işarələrdən istifadə olunur. Bu işarələrin yazıda istifadəsi dilin orfoqrafiya normaları ilə qəbul olunmasa da, onların işlənməsi faktları qeydə alınır. Məsələn, şiş, şişman, şişirtmək, təntimək, tətik, təpinmək və s.

Əlyazmanın yerinə yetirilmə sürətinə təsir göstərən iki amili qeyd etmək lazım gəlir:

- 1) əlifbada istifadə olunan diakritik işarələr;
- 2) hərflərin çoxelementliliyi.

Diakritik işarə (diacritical sign)- hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarədir. Diakritik işarə hərfə birləşdirilə və ya ondan ayrı verilə bilər. Məsələn, Latın əlifbasının S hərfi müxtəlif dillərin əlifbasında diakritik işarə ilə işlənir. Çex əlifbasında S və Š qrafemləri vardır. Birinci qrafem (s) foneminə uyğun gəlirsə, diakritik işarənin əlavə olunması nəticəsində alınmış Š qrafemi (sh) foneminə uyğun gəlir. Azərbaycan əlifbasında S qrafeminə başqa diakritik işarə əlavə edilsə də (Ş) hərfin uyğun gəldiyi səs əvvəlki kimi qalmışdır. Nəzərdən keçirilmiş nümunələrdə diakritik işarə hərflə birləşir.

Diakritik işarənin hərfin yanında ona birləşmədən ayrıca işlənən formaları da çoxdur. Belə işarələrin hərfin üzərində qoyulması daha geniş yayılmışdır: **þ, Ö, Ê, j, ü, i, ê, Ĭ, Ÿ** və s. Əlifbalarda istifadə olunan əsas diakritik işarələr aşağıdakılardır: -, ..., V, \

Ərəb əlifbasında diakritik işarələr sayca çoxluq təşkil edir. Bu əlifbada daha çox nöqtələrdən istifadə olunur. Nöqtələr hərflərin üstündə və altında yerləşdirilir. Fərqləndirmə üçün 1, 2, 3 nöqtədən istifadə edilir. İki və üç nöqtənin yerləşdirilmə formaları müxtəlifdir: /./, /../, / :. /. Məsələn, ي ش ت ذ və s. Ərəb əlifbasındakı digər diakritik işarələrdən təşdid sukun, həməzə, məddə, vəslə, habelə saitləri göstərmək üçün istifadə edilən bir sıra başqa diakritik işarələr vardır.

Diakritik işarələrdən başqa, dildə **durğu işarələri** də istifadə olunur. Lakin diakritik işarələrdən fərqli olaraq, durğu işarələri yazıda tamamilə başqa funksiyaları yerinə yetirir.

Durğu işarələri (punctuation marks) - yazılı nitqdə nitqin deklamasiya-psixoloji parçalanmasının, eləcə də nitqin morfoloji vasitələrlə, müxtəlif sistemli dillərdə istifadə olunan söz sırası ilə fərqləndirilə bilməyən sintaktik məzmun baxımından bölünməsinin göstərilməsi məqsədi ilə işlədilən işarələrdir. Durğu işarələri universal sistem təşkil edir, müxtəlif dillərdə eyni

səciyyə daşıyır. Ona görə də əlifba islahatları, əlifbanın dəyişdirilməsi bir qayda olaraq durğu işarələrinin tərkibinə təsir göstərmir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, **əlifbanın kamilliyi** Boduen de Kurtenenin fonem qrafem qarşılaşdırılması əsasında müəyyənləşdirdiyi yeddi prinsipin ödənilməsi, diakritik işarələrin olmaması, çöxelementli hərflərin, həmçinin əlyazmada bir-biri ilə qarışıq salına biləcək dərəcədə oxşar hərflərin azlığı ilə qiymətləndirilir. Əlifbaların kamillik, yaxud ideallıq dərəcəsini konkret qiymətləndirmə meyarı yoxdur. Yuxarıdakı prinsiplər əsasında müxtəlif əlifbaların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində hansı əlifbanın daha kamil olmasını qeyd etmək olar.

Məsələn, türk dilində sözlərin birinci hecasında və təkhecalı sözlərdə **ə** hərfi **ə** kimi oxunur. Lakin türk əlifbasında **ə** saitini bildirən ayrıca hərf yoxdur. Rus dilində həm **а**, həm də **о** saitini bildirən hərf olduğu halda bir sıra sözlərdə **о** yazılsa da, **а** oxunur. İngilis dilində liqatur hərflər çoxdur, məsələn, **ture** liqaturu **ç**, **sion** və **tion** isə **ş** fonemini bildirir. Bütün bunlar həmin əlifbaların qüsurlu cəhətləridir.

Klassik latın əlifbasında 23 qrafem olmuşdur. Sonralar əlifbaya **V** və **C** qrafemləri əlavə edilmişdir. Latın əlifbasının 25 hərfindən yalnız beşində diakritik işarədən istifadə olunmuşdur: **i**, **j** hərflərində diakritik işarə funksiyasını hərfin üstündə qoyulan «.» yerinə yetirir. Bu iki qrafemin baş hərf variantlarında nöqtə yoxdur: **J**, **I**

Latın qrafikalı iki Azərbaycan əlifbası arasında qrafem fərqləri müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar. Əski latın qrafikalı əlifbada bir neçə qrafemin kiril əlifbasından götürülməsi qeyd edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu qrafemlərdən yalnız ikisini kiril əlifbasına aid etmək olar. Birinci belə qrafem (**Z**) hərfini ifadə edən, rus əlifbasında (**З**) foneminə uyğun gələn **З** qrafemidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sonralar bu qrafem **S** hərfinə diakritik işarə artırılması yolu ilə düzəlmiş **Ş** ilə əvəz edilmişdir. Əvəzetmə zamanı fonetik **s-z** qarşılaşdırması nəzərdə tutulmuşdur.

Latın qrafikalı əski əlifbamızdakı **ı** hərfi kiril əlifbasından **і** qrafeminin bir hissəsi kimi və ya **ь** (myaqkiy znak) işarəsi olaraq götürülmüşdür. Bu qrafem Azərbaycan dilindəki «**I**» fonemini ifadə etmək məqsədilə əlifbaya salınmışdı. Yeni latında **ь** qrafemindən istifadə edilmir. Bunun əvəzinə latın **İ** qrafeminin həm baş, həm də kiçik hərf variantı üzərinə diakritik işarənin «.» –nöqtənin yerləşdirilməsi ilə onu «**i**» foneminin hərfi işarəsi kimi qəbul edirlər. Bunun müqabilində oxşar, lakin nöqtəsiz işlənən hərf «**ı**» foneminin yazı işarəsi olur.

Tədqiqatçıların bir qismi Azərbaycanın birinci latın əlifbasına daxil edilmiş (**Ü**) foneminin qarşılığı olan **u** hərfinin də kiril əlifbasından götürülməsi fikrini irəli sürür. Lakin bu hərf latın əlifbasında da vardır (**Y y**).

Birinci latın qrafikalı əlifbada (**ə**) hərfi əvəzinə ikielementli **Ö** qrafemi əlifbaya daxil edilmişdir. Bu qrafem də ilk dəfə Azərbaycan əlifba islahatçıları

tərəfindən təklif olunmuş və quruluşuna, yazılış sadəliyinə görə əslində Ö qrafemindən daha uğurlu variant sayıla bilərdi. Latin O qrafeminə tən ortadan düz xətt parçası əlavə etməklə düzəlmiş bu qrafemin əlyazma variantında orta xətt ayrıca element olsa da qələmi ayırmadan yazmaq imkanı verdiyindən orta xətti diakritik işarə kimi qəbul etməmək də mümkündür.(Ö) foneminin qrafik işarəsi kimi kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına daxil edilmiş ø fonemi yeni latın əlifbasına daxil edilmir və Ö qrafemi ilə əvəzlənir. Əvvəlki latında (c) fonemi Z, (Ü) fonemi /y/ qrafemi ilə ifadə olunur. Bu əlifbada q və ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək (Ğ) fonemi q qrafeminin baş hərfinə yaxın simvolla g ilə işarə edilir. Bu işarənin daxil edilməsi zamanı Azərbaycan dilində Ğ səsinin sözün əvvəlində işlənməməsi nəzərə alınmışdır. Yeni latında qeyd olunmuş üç qrafemin üçü də əlifbadan çıxarılmışdır. Bunun müqabilində diakritik işarələrin artırılması ilə yeni qrafemlər yaradılmışdır. Köhnə latında işlənən Z hərfinin əvəzinə latın əlifbasının C c hərfi (C) foneminin əvəzedicisi kimi qəbul edilir. (Ü) səsinin ifadəsi üçün qəbul edilmiş y qrafemini bu dəfə Ü ü qrafemi əvəz edir. g- -ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək G g qrafeminə diakritik işarə artırmaqla Ğ ğ (ğ) fonemini ifadə edən qrafem yaradılmışdır.

Köhnə latında diakritik işarənin artırılması ilə daha bir qrafem də düzəldilmişdir. Bu qrafem (C) foneminin qrafik işarəsi olur və Ç kimi yazılır. Yeni latında bu iki işarə C və Ç saxlanılır. Lakin hərflərin ifadə etdikləri səslər dəyişdirilir: Ç-(C), C-(Ç). Beləliklə, iki latın əlifbasından əvvəlki diakritik işarələrin azlığı ilə seçilir. Yeni latında hərflərin fonetik uyğunluq prinsipi daha çox gözlənsə də onda diakritik işarələrin çoxluğu aydın görünür.

«Əvvəlki latından az fərqlənən yeni əlifbamızın tətbiq taleyi nə qədər təəccüblü olsa da, əvvəlkilərdən qat-qat çətin olmuşdur. İstər şəkilcə, istər tətbiq texnikasına görə daha mürəkkəb və çətin olan bu əlifbaların tətbiqi müddəti çox qısa, cəmi 1-2 il olduğu»nu vurğulayan A.Axundov yeni əlifbanın şəkil və tətbiq texnikasına görə mürəkkəbliyinin səbəblərini açmır (12).

İki latın əlifbasının müqayisəli təhlilindən sonra yeni Azərbaycan əlifbasının nə dərəcədə ideal olmasını araşdırmaq mümkündür.

Hazırda istifadə olunan əlifbalar fonografik prinsip əsasında tərtib olunmuşdur. Bu əlifbaların mükəmməlliyinin başlıca meyarı A.Qurbanovun irəli sürdüyü kimi ona daxil edilmiş qrafemlərin dildəki bütün fonemləri əhatə etməsi ilə ölçülür. Meyarın əsasında hər qrafemə bir fonemin uyğun gəlməsi prinsipi durur.

Azərbaycan dilində 32 fonem vardır. Bu cəhət əlifbada da 32 qrafemin olmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövrlərində bu dilin fonemlər sistemində sağır nun (işarəsi N₁, n₁; N, n,) səsi də olmuşdur. Bu səs müasir Azərbaycan dilində (nq) birləşməsinə uyğun gəlir. İngilis dilində də belə bir səs vardır (5). Qədim yazılı abidəmiz - «Kitabi Dədə-Qorqud»

dastanlarının dilində sağır nun fonemi işləkdir. 1929-cü ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifbaya sağır nun fonemini ifadə edəcək qrafem daxil edilmişdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində bu fonemin işlənməməsi həmin fonemə uyğun işarənin dildən çıxarılmasına imkan vermişdir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində daha bir fonemin varlığı ilə bağlı tədqiqatçılar arasında mübahisələr gedir. Dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş kolxoz, klub, bak, diktör, fakt və bu qəbildən olan sözlərdə işlənen [k] səsi türk mənşəli Bakı, külək, çörək sözlərindəki K səsindən fərqlənir. A.Ələkbərov yazır: «**k** fonemi dilarxası, kar, kipləşən samit olub ədəbi tələffüzdə adətən yalnız arxa sıra saitlərindən əvvəl işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, **k** səsi Azərbaycan dilinə heç vaxt yad olmamışdır. Məsələn, toqqa, çaqqal kimi sözlərdəki qoşalaşmış samitlərdən ikincisi imploziv **k** kimi tələffüz olunur»(14, 88). A.Axundov da **k** səsini Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə daxil edir. Bir sıra tədqiqatçılar isə bu fikirlə razılaşırlar. V.Y.Pines yazır: «Azərbaycan dilinin daşıyıcısının artikulyasiya ukladı / **k**/ səsinin tələffüzünə imkan verir. Buna baxmayaraq bu səs hələ ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin müstəqil vahidi deyildir» (16;21).

Kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına hər f səciyyəsi daşımayan, səsin uzun tələffüzünü bildirən bir diakritik işarə (') – **apostrof** daxil edilmişdi. Azərbaycan dilinin lüğət fondundakı ərəb mənşəli bir sıra sözlərdə (Ə, E, Ö) foneminin düzgün tələffüz edilməsi məqsədi ilə əlifbaya daxil edilmiş bu işarə yazı prosesində müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. İşarənin işlədilməsi yazı sürətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir, sözlərdəki hərflərin bir-biri ilə birləşməsinə mane olurdu. Bu isə bir sözün iki hissəyə parçalanmasını, qələmin yazıdan üç dəfə ayrılmasını tələb edirdi. Tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin işləndiyi ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sayı azdır. Eyni zamanda belə sözlərin dildə işlənmə tezlikləri də yüksək deyildir (15 ,252; 16, 67).

Azərbaycan əlifbasına daxil olmayan işarənin işlədilməsi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun deyildir. İşarənin orta məktəbdə tədris prosesində istifadəsi bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultsa da, ümumən qüsurlu cəhətdir. Tədris prosesində tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin olduğu sözlərin istisna hallar kimi öyrədilməsi məqsədəuyğundur. Müxtəlif dillərdə belə istisna hallar dilin öyrədilməsi prosesində nəzərə alınır.

Nəticə:

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, qeyd olunan iki səs ətrafında gedən mübahisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində 32 fonemin olması faktı tam təsdiqlənir.

Dilin yeni əlifbasında da **32 fonemə uyğun gələn 32 qrafem** vardır. Deməli, **əlifbanın kamilliyinin birinci kriteriyası** yeni əlifbamız üçün ödənilir.

Əlifbanın kamilliyinin əsasında duran **ikinci prinsip** bir **qrafemin müxtəlif şəkildə oxunmasının**, yəni **onun qarşılığının iki müxtəlif səs olmasının aradan** qaldırılmasıdır. Müxtəlif əlifbalar üçün bu meyar pozulur. Məsələn, ingilis dilində C hərfi sözdəki yerindən və özündən əvvəlki saitedən asılı olaraq (S) və (K) fonemlərinin qarşılığı kimi çıxış edə bilər.

Rus əlifbasındakı o saiti bir sıra sözlərdə (a) foneminin qarşılığı olur, digər hallarda bu hərflər (o) fonemini ifadə edir.

Yeni Azərbaycan əlifbasında göstərilən cəhət yalnız K qrafeminə aiddir. Bu qrafem rus dilindən alınmış sözlərdə (K) tələffüz olunur. Lakin bu hal qeyd olunmuş meyarın pozulması deyildir. Boduen de Kurtenenin irəli sürdüyü yeddinci prinsipə görə dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız dilin öz səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir.

Əlifbanın kamilliyinin **üçüncü prinsip ikinci prinsipin xüsusi halıdır**. **Eyni səs bütün hallarda eyni işarə ilə ifadə** olunmalıdır. Əgər bir qrafem yalnız bir səsə uyğun gəlirsə, onda eyni səsə də bir qrafem uyğun gəlmiş olur.

Dördüncü kriteriya yazıda səsin tələffüzünü bildirməyən əlavə işarələrin olmamasıdır. Rus dilində ģ və j işarələri belə funksiyada çıxış edir. Kiril əlifbasına daxil edilmiş apostrof da adekvat rolunu oynamışdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında isə belə əlavə işarə yoxdur.

Beşinci, altıncı və yeddinci meyarlar da Azərbaycan əlifbası üçün ödənilir.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının təhlili onun ideallığını yoxlamaq üçün A.Qurbanovun irəli sürdüyü dörd tələbə cavab verir. Eləcə də aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenenin əlifbanın ideallığını yoxlamaq üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Diakritik işarələr. Əlifba yazı ilə bağlı bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən diakritik işarələrlə bağlıdır.

Yeni latının qəbul edilmiş ilk variantında (Θ) fonemini ifadə edəcək hərflər Ä olmuşdur. Bu qrafem latın A hərfinə iki diakritik işarənin əlavə olunması ilə düzəldilmişdir. Üzərində iki nöqtənin işlədilməsi nəzərdə tutulmuş üç hərfin (Ä, Ö, Ü) əlifbaya daxil edilməsi, əlbəttə, izafi səciyyə daşıyırdı. Çünki bu qrafemlərin həm baş, həm də kiçik hərflərinin nöqtələrlə işlədilməsi lazım gəlirdi. Nöqtənin iki olması isə, əslində hərflər eyni şəkildə olan iki diakritik işarənin əlavə edilməsi demək idi. Bu isə ciddi mübahisələrə səbəb olurdu.

Həqiqətən, bu dövrdə də hansı hərfin necə qəbul edilməsi ilə bağlı 30-40-cı illərdəki mübahisələr davam edir. Ən çox mübahisə doğuran məsələ Θ (Ä) hərfinin şəkli forması və apostrof işarəsi olur. Ä işarəsinin qəbul edilməməsi səbəbi ümumi prinsipin pozulması ilə bağlı irəli atılan müddəalar olur. Əski latın qrafikalı əlifbanın bərpası baxımından Θ şəkli daha münasib idi. İlkin

variantda qəbul olunan bu qüsurlu işarənin sonrakı müzakirələrdə tərəfdarları azalır, nəticədə yenidən Ə şəkli əlifbaya qaytarılır. Beləliklə, əlifbaya kiril əlifbasında işlədilmiş bir hərf qaytarılmış olur. «Doğrudan da, kiril əsaslı əlifbamızla latın əsaslı əlifbamız arasında yazı və səslənməyə görə 7 hərf üzrə (a,e,ə,h,x,k,o) tam uyğunluq var. Böyük M hərfi də hər iki əlifbada eyni cür yazılır. 6 hərfin isə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlifdir» (17,11).

Azərbaycan dilinin latın və kiril əlifbalarının müqayisəsi latın qrafemlərinin dörd qrupunu fərqləndirməyə imkan verir:

1) həm qrafem konfigurasiyasına, həm də fonem qarşılıqlığına görə üst-üstə düşən hərlər: Aa, D, Ee, Xx, Kk, M, Oo, Əə;

2) konfigurasiyaca üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərlər: Bb, Cc, Yy, Pp, C, Uu, Hh, T, g, m, n, r;

3) konfigurasiyaca əsas elementləri üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərlər Q, ğ, Çç, Öö, Üü, F;

4) yalnız latın əlifbasına xas qrafemlər. –t,f,l,L, İi, d b v, N

Latın əlifbasının sırf özünəməxsus diakritik işarəli hərləri nəzərdən keçirək. Böyük Q (ku) hərfi O hərfinə diakritik işarə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Diakritik işarə hərfin alt hissəsində istifadə olunur və onunla birləşir. Q hərfinin kiçik hərf variantında diakritik işarə yoxdur: q.

Latın əlifbasındakı diakritik işarəli digər iki hərf t və F hərləridir. Hər iki hərfdə diakritik işarə hərfi kəsən düz xətt parçasıdır. Bu işarə kiçik t və böyük F hərlərində də işlənir.

Nəhayət, diakritik işarə latında işlənən kiçik i və kiçik ç hərlərində işlənir. Bu hərlərin kiçik variantları nöqtə işarəsi ilə fərqləndirilir. Əslində, hər iki hərfin latında nöqtəsiz işlənən variantları yoxdur. Beləliklə, latın əlifbasında baş və ya kiçik hərf olmasından asılı olmayaraq cəmi beş hərfdə diakritik işarə vardır. Həmin diakritik işarələr bunlardır: /./, /-/ ,/ V /.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında diakritik işarəli 16 hərf vardır: **Ç, ç, İ, i, j, t, F, Q, Ö, ö, Ü, ü, Ş, ş, Ğ, ğ.** Bu hərlərdən səkkizi baş hərf - **Ç, İ, F, Q, Ö, Ü, Ş, Ğ,** səkkizi də kiçik hərfdir: - **ç, i, j, t, ö, ü, ş, ğ.** Əlifbanın 64 işarəsinin 25 faizi diakritik işarəlidir. Təbii ki, əlifbanın doqquz sait fonemindən üçünün diakritik işarəli (özü də iki nöqtə tipli) olması əlifbanın qüsurlu cəhətidir. Beləliklə, aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. Bakı, Gənclik, 2003.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı,
4. Дьяконов И.М. Предисловие//Тайны древних письмен. М., 1976
5. Дьяконов И.М. К возникновению письма в Двуречье. Москва, 1970.
6. Süleymenov O. Az-YA. Bakı, 1993.
7. Ворошил Т. Об одной древнетюркской письменности //СТ.1981 №5.
8. Щербак А.М. О рунической письменности в юго-восточной Европе //Ст. 1971№4.
9. Кононов А.Н.Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-XI вв. Л. 1980.
10. Ворошил Г. О. новонайденном списке албанского алфавита //СТ. 1971, №2.
11. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1978.
12. Axundov A. Bir daha əlifbamız haqqında // Xalq qəzeti. 20 dekabr 1991.
13. И.А. Бодуен де Куртене. Несколько слов по поводу. «Общеславянской азбуке». СПб, 1871.
14. Алекперов А.Г. Фонематическая система азербайджанского языка Баку, 1971.
15. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
16. Пинес В.Ч. О фонеме к в азербайджанском языке // СТ, 1973 №4.
17. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı// Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2001, №3.
18. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках// Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci bur. Bakı, 1984.
19. Cəlilqızı Z., Azərbaycanda dil quruculuğu. Bakı, 1998.
20. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan, 2004.
21. Рахманов Дж.А. Статистика-дистрибутивный анализ азербайджанского текста. Дисс. канд. Филолог Наук. Баку.1988.
22. Принципы детализации знаков Азербайджанской письменности. Баку, 1986
23. Дрингер Д. Алфавит. М.,1963.
24. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М.,1965.

Avropanın türkdilli toponimləri

Nailə Sadıqova

filologiya elmləri doktoru, professor

ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi

Xülasə

Antik quldarlıq quruluşunun dağılması xalqların yeni məskənlər axtarmasına, miqrasiyaya yol açdı. “Xalqların böyük köçü” adlanan dövr nəticəsində Roma imperiyasının süqutundan sonra eramızın IV-V əsrlərində, həmin ərazilərdə Avropada, Ön və Orta Asiyada, Şimali Afrikada yadelli xalqlar orta əsrlər feodal dövlətləri formalaşdıraraq müasir Avropa xalqlarının meydana çıxmasında mühüm rol oynadı. Dünyaya hökm edən Böyük türk imperiyası: Saq, Hun, Göytürk, Uyğur, Xəzər, Birinci və İkinci Türk Xaqanlıqları, Qızıl Orda, Osmanlı və Əmir Teymurun dövlətləri dağıldıqda türk qəbilələri şərqdə Sarı dənizdən, qərbdə Macarıstana qədər Avropa və Asiyanın geniş ərazisinə səpələnən türk etnoslarının zəngin mədəniyyəti həmin xalqların inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişlər. Avropaya müxtəlif tayfa adları altında daxil olmuş qədim türklər yerli xalqların mədəni, siyasi və ictimai həyatında mühüm rol oynamışlar. Tədqiqatçı F.Bayat yazır: “Türklər Avropada, Balkanlarda, Ukrayna çöllərində bir etnos kimi əriyib yerli tayfalarla qarışdılar və onların etnogenizinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Bəziləri yerli tayfalara adlarını verdilər (bulqarlar, avarlarkimi), bəziləri də mədəniyyətinin bir hissəsini (qıpçaqlar, peçeneqlərkimi) yerli tayfalara saxladılar. Tarix belə faktlarla doludur”

Açar sözlər: *Türk, Avropa, tarix, toponim, dil, mədəniyyət*

Turkish toponyms of Europe

Summary

The history of Turkish toponyms appearance in Europe, further change and social adaptation of them are analyzed in the given article. Language as one element of culture, reflected in the history of the country, is researched here from sociolinguistic point of view.

The development of national and vernacular language in the developing nations of the world as symbols of fundamental social relations among cultures and nationalities in Europe are considered.

The collapse of ancient slave-owing system caused the great migration of peoples. Downfall of Roman empire influenced many people to move to Europe and in the IV-V centuries of our era arbitrary rule by Chinese gave impetus to the Turks' migration to cast their lot in Europe and Asia. The oppressive policies of various petty princes- particularly with regard to religion- and the devastation caused by a long series of wars helped swell the movement to Europe. Within a brief span, the first Turkish settlements were established in Balkans, Ukrain. Thousands of refugees came to Europe and this movement was of tremendous import for the future of the continent. Some of them assimilated with local people giving them names (like Bolgariya, Avar) some transferred the part of their culture (like qipcaq, pecheneq)

The scale of travel and swirl of nations, new worlds and old, Europeans meeting each other and meeting the inhabitants of other continents influenced the toponym naming. About as, iskit (skif) Turkish tribes' settlements in Europe wrote in ancient period Herodotus and Strabo. And in ancient historical monument "Small Edda" the arrival of Turkish tribes to Iceland is described.

In the vocabulary of the English, Scottish and Celtic languages (especially their toponyms) there are considerable layer of Turkish words.

These are toponyms of Turkish origin which have not entirely been assimilated into the local languages. They bear the appearance of a Turkish borrowing and are felt as something alien to the native tongue. Etymology of European onomastics reveals the Turkish nature of this or that word. Most of what were formerly Turkish borrowings are now, not regarded as foreign. But still there some names of the places, proper names retain their Turkish appearance to a greater or lesser degree, though they are not regarded as barbarisms. Turkish barbarisms to express a concept non-existent in European reality, have little by little entered the class of words named barbarisms and many of them gradually lost their Turkish peculiarities, became naturalized and now merged with the native language stock of words.

Key words: *Turkish, Europe, history, toponym, language, culture.*

Турецкие топонимы в Европе

Резюме

В статье анализируется история появления турецких топонимов в Европе, дальнейшие изменения, произошедшие с ними, их социальная адаптация. Здесь исследуется язык, как элемент культуры, отраженной в истории страны, с точки зрения социолингвистики.

Рассматриваются пути истории развития национальных языков межкультурного общения в развивающихся европейских странах, языки,

являющиеся основными символами социальных связей между культурами и народами Европы.

Формирование, возникновение и развитие топонимов представляют несомненный интерес для истории не только Азербайджанского, но и мирового языкознания. Процесс возникновения турецких топонимов в Европе уходит в глубину веков. Распад рабовладельческого строя способствовал «Великому переселению народов». В IV-V веках нашей эры в следствие разложения римской империи народы, населявшие Переднюю и Среднюю Азию, Северную Африку устремились в Европу. Среди этих народов были и тюркоязычные, которые в Европе, на Балканах, Украине ассимилировались, сформировав новое поколение европейцев. Обладая древней культурой и традициями они содействовали формированию эклектичной сущности сегодняшней Европы. Следы турецких народностей сохранились в названиях местных этносов (болгары, авары), некоторые трансформировали часть своей культуры, как например кыпчаки, печенеги. Геродот и Страбон сообщали, что еще в античные века асы, скифы переселялись в Европу. О турках-асах, дошедших до Исландии, сообщается в их старинном историческом памятнике «Малая Эдда».

В ирландских и шотландских топонимах также прослеживается влияние турецкого языка. Визит знаменитого ученого-путешественника Тура Хейердала в Баку и его научные доводы позволили еще с большей уверенностью говорить о влиянии турков и их языка на европейские языки и культуру. Английские ученые И.О.Рейли, Дж. Валланси, Т. Страттон утверждают, что предками современных валиицев были тюрки-киммеры, а ирландцев-скифы/саки.

Кавказская Албания, которая простиралась от Иберии и до кавказских гор, затем послужила возникновению Албании на балканских островах. В Британии дала название местности Альбан и народу (в горной, северной части Шотландии и на Гебридских островах), а также древнему названию Англии-Альбион. Ирландцы шотландцев называют Алба, Албейн (Шотландец) Алба, Албейн (шотландец) называют, а греки современных албанцев арванитами называют и считают их выходцами из Ширвана (Азербайджан). В словаре Е. О Рейли немало этому примеров. В древнем сохранившемся литературном памятнике «Деде-Коркуд»- Газан хан описывается как вождь алпанов (албанов). Алб-потомок булгар, внук Ноя и сын Иафета, двух других братьев звали Турк и Кимер.

Турецкие этносы, населявшие территории вокруг озера Севан, назывались куалбан (ку по-турецки означает светлый, белокурый). Албанцы, жившие здесь были белолицыми и светловолосыми.

О фактах влияния турецкого языка и их истории сообщается и в книгах русского ученого-сибиряка Григория Николаевича Потанина «Древние Тюрки» и «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе», где он утверждает значение турецкого ареала на формирование древней цивилизации.

Факты, собранные Потаниным представляют несомненный интерес, но за это автор был обвинён в попытке отделить Сибирь от России и приговорен к каторжным работам.

Ключевые слова: Топонимы, турецкий, Европа, история, язык, культуры

GİRİŞ:

Antik quldarlıq quruluşunun dağılması xalqların yeni məskənlər axtarmasına, miqrasiyaya yol açdı. “Xalqların böyük köçü” adlanan dövr nəticəsində Roma imperiyasının süqutundan sonra eramızın IV-V əsrlərində, həmin ərazilərdə Avropada, Ön və Orta Asiyada, Şimali Afrikada yadelli xalqlar orta əsrlər feodal dövlətləri formalaşdıraraq müasir Avropa xalqlarının meydana çıxmasında mühüm rol oynadı. Dünyaya hökm edən Böyük türk imperiyası: Saq, Hun, Göytürk, Uyğur, Xəzər, Birinci və İkinci Türk Xaqanlıqları, Qızıl Orda, Osmanlı və Əmir Teymurun dövlətləri dağıldıqda türk qəbilələri şərqdə Sarı dənizdən, qərbdə Macarıstana qədər Avropa və Asiyanın geniş ərazisinə səpələnən türk etnoslarının zəngin mədəniyyəti həmin xalqların inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişlər. Avropaya müxtəlif tayfa adları altında daxil olmuş qədim türklər yerli xalqların mədəni, siyasi və ictimai həyatında mühüm rol oynamışlar. Tədqiqatçı F.Bayat yazır: “Türklər Avropada, Balkanlarda, Ukrayna çöllərində bir etnos kimi əriyib yerli tayfalarla qarışdılar və onların etnogenizinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Bəziləri yerli tayfalara adlarını verdilər (bulqarlar, avarlarkimi), bəziləri də mədəniyyətinin bir hissəsini (qıpçaqlar, peçeneqlərkimi) yerli tayfalara saxladılar. Tarix belə faktlarla doludur” (8, səh 93).

Türk dövlətinin tarixi haqqında onların müharibə etdikləri dövlətlərin, xalqların tarixində, dillərində yazılmış qaynaqlar da axtarmaq lazım olmuşdur. Hələ bizim eradan əvvəl 2357-ci ildə türk qəbilələrinin Çinə axınını və orada dövlət yaratdıqları haqqında məlumatlar verilir. Türklərin bizim eradan əvvəl 620-ci illərdə dövlətin Saka adlandırıldığı və başında türk hökmdarı Alp Ər Tonqa durması göstərilir. İran və Turan arasında həmişə gedən müharibələr, gah bu tərəf, gah o tərəfin üstün olması haqqında məlumatları hələ 1010-cu ildə fars şairi Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” adlı əsərində geniş məlumat verilir və turanlıların (türklərin) qazandığı qələbələri ən güclü türk hökmdarı Alp Ər

Tonqanın adı ilə bağlayırlar. Tarixçilər Alp Ər Tonqanın hökmdar olduğu türk dövlətinin Saka adlandırdığını söyləyir.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, burada qədim şəhər mədəniyyətinin mövcudluğu, hələ miladdan əvvəl Azərbaycanda Manna, Midiya dövlətlərinin yaranması, torpaqlarımız uğrunda Assuriya və Urartu dövlətləri arasında uzun sürən müharibələr və s. Azərbaycanda miladdan əvvəl genetik və tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərdə danışan tayfa və xalqların yaşaması haqqında fikir söylənilir. Azərbaycan ərazisində qədimdən yaşayan müxtəlif mənşəli etnoslar (türklər, iranlılar, iber-qafqazlar və s.) öz dillərini, adət-ənənələrini müfahizə etmələrinə baxmayaraq ölkədə aparıcı etnokulturoloji mövqe hələ orta əsrdən etibarən məhz Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Türk etnosları Azərbaycana təxminən beş yüzillik bir dövr ərzində tədricən gəlib məskunlaşmış, xalq olaraq məhz burada qeyri-türk etnoslarının əhatəsində formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin xüsusilə Şima lregionlarında hun-qıpçaq tayfa dillərinin element mövcudluğu bunu təsdiq edir. Buraya həmin regionlarda bu günə qədər mühafizə olunan bir sıra qədim hun-qıpçaq antroloji, etnoqrafik, etnopsixoloji göstəricilərini də əlavə etmək olar. Səfəvilər dövründə isə Avropa ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində səyyahların və missionerlərin Azərbaycana və İrana güclü axını və eləcə də Avropaya köçmüş dərvişvari həyat sürməyi əsas tutan köçəri tayfalar Qərbə Şərq mədəni əlaqələrin daşınmasında mənəvi-kulturoloji vasitə rolunu oynadı.

Eramızdan əvvəl ki minilliklərdə qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan və tədqiqatçıların müxtəlif cür adlandırdıqları, lakin eyni soy-kökə mənsub türk tayfalarının Avropaya üz tutması tarixi faktlarla sübut olunmuşdur. Lakin assimilyasiya prosesləri nəticəsində və ya hakim mövqeyə tabe olma səbəbindən türk tayfaları tarixə yüzlərlə ad altında daxil olmuşdur. Avropaya köç edən as, iskit (skif) türk tayfaları haqqında hələ antik müəlliflərdən Herodot və Strabon məlumatlar vermişlər. İrlandiyaya qədər gedib çıxan türk boyları (aslar) haqqında onların qədim tarixi abidəsi "Kiçik Edda" da kifayət qədər məlumat verilir. Avropa ya hunların gəlişindən əvvəliskitlərin, kimmerlərin, asların və digər türk tayfalarının köç etməsi, məskunlaşması onların həyat tərzinə təsir etmiş, qarşılıqlı bəhrələnməni və alınmaları zəruri etmişdir.

Hun türkləri Avropa, eləcə də, dünya tarixində özlərinə məxsus yer tutmuş xalq olmuşlar. E.ə 220-ci ildə Çinin şimalında yaranmış Hun imperiyası uzun müddət heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli torpaqlı Orolos uğrunda Çin imperiyası ilə qarşıdurmalar yaşamışlar. Hunların qəfil hücumlarının qarşısının alınması məqsədi ilə e.ə. 215-ci ildə Çin imperatoru Şu-Xuanın göstərişi ilə bu gün dünya memarlıq incilərindən biri sayılan dörd kilometrlik Böyük Çin səddi tikilmişdir. İki böyük rus şairi Nikolay Qumilev və Anna Axmatovanın oğlu tanınmış tarixçi, coğrafiyaşünas öz tədqiqatlarında hunlar haqqında maraqlı məlumatlar verir ("Xunnu" M. 1960; «Гунны в кутae» M, 1974; «Древние

тюрки» М, 1967).Əslən Sibirdən olan Qriqoriy Nikolaeviç Potanin (1835-1955) Asiyanı qarış-qarış dolaşib, türklərin tarixinə dair qiymətli məlumat toplamışdır. (Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» М, 1899) Lakin sonralar Sibiri Rusiyadan ayırmaq istəyində günahlandırılaraq məşəqqətli katorqa işlərinə məhkum olunmuşdu. Q. Potaninin əsas töhvəsi ənənəvi elmə məlum olan tədqiqatlara zidd fikir idi ki, qədim sivilizasiyaların məhz türk arealında yaranması və Böyük Çölün tarixinə biganə münasibət tarix elminin inkişafını, düzgün istiqamətinin ləngidilməsi ilə müşahidə olunur. Tanınmış alim Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992) ilk türk dövlətinin yaranmasını, məhz mübariz hunlarla bağlayır: “Avrasiyanın ürəyi-Böyük Səhra qədim türklərin ərazisidir, Çin səddindən Karpata qədər uzanır. Cənubdan Əfqanıstan və İran, şimaldan isə Sibir tayfası ilə həşiyələnmişdir. Qədimdən bu səhranı avropalılar Skifiya, farslar Turan, çinlilər isə “Şimal barbarlarının səhrası” mənasında Bəy-xu adlandırmışlar. E.ə 200 il əvvəl bu geniş sahədə ilk türk dövləti yaranır” (1, 51).

Hunların döyüş qabiliyyəti, onların heç kimə boyun əyməməkdə qətiyyətli olmaları, xarakterində olan igidlik və cəsarət bir vaxtlar bütün Avropanı lərzəyə salmışdı. Hunların hünərvər sərkərdəsi Atilla bu gün də həsəd aparılan lider olmaq məziyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Volqa çayının adı e.ə.342-290-cı illərdə hun fəthinin adının birinin Mitilla olduğunu və ümumtürk ata sözündən törəndiyini qeyd edirlər. Vaxtı ilə qüdrətli Hun imperiyası eramızın 216-cı ilində faktiki olaraq tənəzzül etmiş, çinlilər idarəçiliyi öz əllərinə almışlar. Hunların bir qismi çinlilərin arasında yaşamaqla assimilyasiyaya uğramış, bir qismi isə Qərbə doğru yürüş etmişdir. (1, 67-68).

İngilis tarixçisi Piter Heter hunların iranlılara qarşı mübarizə aparan və Avropaya doğru irəliləyən ilk türklər olduğunu göstərir. (4, 90)

Hunların Şərqi avropada və Xəzər dənizi sahilində, Cənubi Qafqazda məskənsalmalarından eramızın 91-ci ilində romalı Kornelius Takitus, 160-cı ildə Dionisiy Perilqet, 175-182-ci illərdə isə Ptolomey xəbər vermişlər. (2, 42)

Hunların Xəzər dənizinin şərqindən və şimalından keçmələri haqqında və bəzi qəbilələrin indiki Azərbaycan ərazisində məskunlaşması halları da baş vermişdir. Azərbaycanın şimalında yerləşən Xaçmaz rayonunun adı mübariz hun qəbilələrinin birinin Xaçmataka (Xəçmatek) adından əmələ gəlmişdir. Xaçmaz şəklində VII əsrdən bəri transformasiyaya uğramışdır və bu qəbilənin bir hissəsi Oğuz rayonuna köç edib və orada da eyni adlı kənd və qala ucaltmışdır. Qafqaz Albaniyası Arazdan Qafqaz dağlarına və İberiyadan Xəzərə kimi uzanırdı.

Dil ictimai hadisədir və onun meydana çıxmasında bioloji amillərin əsas yer tutmasına baxmayaraq, onun sonrakı inkişafı ictimai amillərlə bağlıdır.

Azərbaycandan Böyük Britaniyaya miqrasiya nəticəsində gələn türklər Azərbaycanın qədim adını “Albaniya” (türk dilində alp-“bahadır”, “nəhəng”

deməkdir.) bura gətirmişlər. Buda Britaniyanın köhnə adı Albion-“dağlıq ərazi” sözləri ilə semantik cəhətdən uyğun gəlir. Bu gün Balkan adlarında Albaniya toponimi, Böyük Britaniyada (Şotlandiyanın şimalında dağ ərazisində və Qebriid adlarında) Alban ərazisi və xalqı mövcuddur. İrland dilində Alba və Alban, Şotlandiyada isə -albanch-şotlandiyalı nənasını verir.

Alp-bulqar əcdadının, Noyun oğlu İafetin oğullarından birinin adıdır, iki o biri qardaşları Türk və Kimer idi. Sevan yanı ərazilərdə kualban (ku-türkcə sarı, ağbəniz deməkdir) tayfası məskən salmış və bu ərazinin albanları ağbəniz və sarı saç idilər. Dünya folklorunda şərəfli yer tutan, oğuz tayfalarının bədii mifoloji təfəkkürünün məhsulu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanı Qazan xan alpanların (albanların) başçısı kimi göstərilir. Britaniyada Albion-dağ ərazisi mənasında işlənir. Almaniyada hər uca təpə, dağ- Alban adlanır. Şotlandiyanın qədim adı *Albaniya*, ada isə *Arran* idi.

Dağ Şotlandları özlərini Kel (Gael) ölkəni isə *Kaledoch*, yəni Kel və ya Kelt ölkəsi adlandırırdı.

Doch-gel dilində *ölkə*, *tech*-ev deməkdir ki, Azərbaycan dilində *daxma*, -primitiv, sadə ev anlayışı verir.

England toponimində türk mənşəli olduğu göstərilir. Belə ki, *ing*-qədim türk dilində *qənimət* deməkdir, *ingland* isə *qənimət alınmış yer* kimi məlum olur.

İrlandiya-Eire, Eirmi, Erimi-kimi toponimlər müasir dövrdə işlənməkdədir. Bu da er- (ər) türk dilində kişi, igid, qoçaq mənalarını verir. Deməli İrlandiya *-igidlər* ölkəsi deməkdir. Antroponimikada da qədim türk elementləri görünür. Qot hökmdarlarının adları Alarix, Ardarix, Atalarix, Qadarix, Qermanarix, Beriq, Veteriq, Teodorix olmuşdur. Yüksək təbəqəyə məxsus şəxslərin adlarında *arix* və ya *erix* artırmaların işlənməsi qədim türk dilində *ariy* (*areq*) uyğun gəlir və onların yüksək statusundan xəbər verir.

C. Makferson adlı ingilis tədqiqatçısı qədim mənbələrə istinad edərək müasir şotlandların əcdadları *piktlər* və *skotlar* albanların törəmələri olduğunu vurğulayır. (5, 15).

Bu gün şotlandların əcdadlarının vaxtilə Qafqaz Albaniyasının (Azərbaycanın) ərazisində yaşayan alban türk tayfalarına mənsub olması elm adamlarına məlumdur. İngilis tədqiqatçısı Henre Skin dəlil və sübutlarla balkanlarda yaşayan albanların mənsubiyyətinə aydınlıq gətirib göstərir ki, Balkan xalqı-yunanların arvanit, türklərin arnaut adlandırdıqları müasir albanlar Xəzər dənizinin sahillərində, tarixi Şirvan ərazisində məskunlaşan qədim alban xalqının törəmələridir. (7, 162) (Şir türk dilində bars, şir deməkdir. Bu da *cəsurların* məskəni kimi başa düşülür.

Deməli piktlər, skotlar və balkan albanları Azərbaycan ərazisi olan qafqaz Albaniyasında məskunlaşan alban türk tayfalarına mənsub idilər. Britaniyada müasir *valli kelt* tayfalarının türk kimmer tayfalarına mənsub

olmaları vallilərin özlərini bu gündə “Cymry” - “kimri” kimi adlandırmaları ilə sübut olunur.

Anqlo-sakslar onları “vallilər” deyər qallara bənzədiklərinə görə adlandırmışlar. Və “qall” sözündəki “q” hərfi “vall” sözündəki “v” hərfinə çevrilmişdir.

İrlandların, şotlandların (gellər) və vallilərin keltlərin varisləri olduqlarına P. Pezron adlı ingilis aliminin əsərində məlumat verilmişdir. Tədqiqatçıya görə kelt dilində Asiyada yaşayan qomerlilər, sak tayfası və kimmerlər danışmışlar. Kelt dilinin Nuh peyğəmbərin nəvəsi, (Yafətin böyük oğlu) Qomerin adı ilə bəğlidir və kelt və qallar onların törəmələridir(6, 27)

İrland və gel dillərini K. Burk Yafət və ya Turan dilinə aid edir (3, 7).

Yunanlılar keltləri *qalatlar*, romanlıları *qall* adlandırırdılar. Kelt sözü *sakelt* sözünün təhrif olunmuş forması hesab olunur.

İskit tayfalarından olan sakalar reduksiya nəticəsində sözün əvvəlində “s” hərfini itirdiyi üçün *kelt* adlanmağa üstünlük vermişlər. Avropa ölkələrinin toponimiyasında keltlər izlər buraxsalar da, şəhərlərin adlarında *sak* sözü saxlanılır.

İspan şəhərlərində Seqoviya, Seqeya, Seqonita, Xorvatiyada Sisak şəhəri adında görünür. Seq\saq sözü şəhərlərin keltlər, yəni saklar tərəfindən məskunlaşmasına dəlalət edir\ . Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl məskən salmış sak\şk tayfaları isə Azərbaycanın Şəki şəhərinin adında müşahidə olunur. Tayfanın məskən saldığı Gəncə-Qazax zonası antik mənbələrdə Sakasena adlanırdı.

568-ci ildə Vizantiya tarixçisi Menandr türklərin qədim zamanlarda sak adlanmalarını deyir. Türkdilli xalqlarda sak tayfalarının mövcud olması qazaxlarda şaqa, özbəklərdə şakay\ şekey, qırğızlarda sake\saxa, türkmənlərdə şaki kimi adları buna sübutdur. Yuxarı Qarabağın qədim adı Artsak toponimində saklara aiddir. Art-türk sözü (dağlıq ərazi, yüksəklik) və sak etnonimindən ibarətdir ki, buda “sakların dağlıq ərazisi” kimi başa düşülür, İrland dili ilə uyğun gəlir. Art sözü İrland dilində də hündürlük, yüksəklikdeməkdir. Deməli Azərbaycan, Artsakada (Yuxarı Qarabağda) yaşamış kelt və ya sak tayfaları Avropaya, Britaniyaya miqrasiya etmiş tayfalardır.

Makedoniyada sayca çoxluq təşkil edən türklərin bu ərazidə məskunlaşması Hunların geniş miqyasda yayılması və Attilanın Avropaya doğru irəliləməsi ilə bağlıdır. Təsədufi deyil ki, Balkanlarda bu gün Attila geniş yayılmış xristian adıdır. XI yüzildən başlayaraq əlyazmalarda hunlarla macarların eyni soykökdən olmaları deyilir. Macarıstanın müasir dövrdə Qərbdə işlənən adı “Hunqariya” adlanır və “hunlar ölkəsi” mənasını verir.

AKTUALLIQ:

Onomastik vahidlərin, xüsusilə də toponimlərin tədqiqi hər zaman əhəmiyyətli və aktualdır. Çünki toponimlər, öz növbəsində, xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri, inam və etiqadlarını əks etdirir. Azərbaycanın bütün rayon və kəndlərinin, ən ucqar yerlərin toponimlərin öyrənilməsi kimi, hidronimlərin öyrənilməsi də xalqımızın tarixinin, qədim dil faktlarının öyrənilməsi istiqamətində olduqca aktualdır.

Eyni zamanda, şifahi ədəbiyyat nümunələrində, qədim yazılı abidələrdə yaşayan hidronimlərin də araşdırılması önəmlidir. Bu adlar bizə tarixi keçmişimizi anladır, babalarımızın adətlərini, məşğuliyyətlərini, dünyanın yaranması haqqında ilkin fikirləri və s. çatdırır. Buna görə ölkəmizin ərazisindəki hidronimlərin öyrənilməsi müasir dilçiliyin vacib problemlərindən biridir. Bu sahədə uzun zaman tədqiqatlar aparılmış, bu gün də aparılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisindəki hidronimlərin çox böyük qismi türk mənşəlidir, alınma hidronimlər olduqca azdır.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Toponimlərin öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Hunlarla türklərin qədim qollarından olan uyğurlar arasında əlaqənin mövcudluğundan yazan məşhur macar alimi –türkoloq Armin Vamberi deyir: “Biz macarların üzərində uyğur adının xüsusi əhəmiyyəti var. Çünki ruslar özlərindən daha şərqdə yaşayan və rus olmayan xalqları bu adla, daha dəqiq, Uqor adı ilə çağırırdılar. Kəlmə ruscadan alman dilinə unger\ungar şəklində keçmişdir. Amma bu ad Arpadın macarlarına deyir, daha əvvəl, Pannoniyada yaşayan Ural-Altay köklü xalqa (yəni hunlara) aiddir.”

Mütəxəssislərin fikrincə, latın dilindəki Ungari, alman-Ungarn, ingilis-Hungary türk dilindəki “on oğuz” (bolqar-“on oquz”) ekzoetnonimindən yaranmışdır ki, bu da Karpat ovalığına yürüş zamanı tayfa ittifaqına yeddi macar və üç xəzər tayfası daxil idi. Toponimlərin formalaşma, təşəkkül tapma müddəti, inkişaf xüsusiyyətlərinin açılması Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün müəyyən xidmət göstərmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Oğuz Yunis. Qədim türklər və passioanatlıq nəzəriyyəsi Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2011
2. Veysəlli Fəxrəddin Nibelunglar nəğməsi, Bakı; BSU, 2010
3. Ögel Bahəddinş Büyük Hun imperatorluğu Türkiye Kültür Bakanlığı 1981
4. Гумилев Лев Ню История народа ХуннуЛюксю Москва 2004
5. Сейидов М. Некоторые заметки о гунно-азербайджанских мифологических связях на основе этимологического анализа «куар». Баку. Акад. Н. АзССР 1967
6. Canon B. Pre-Cristian Ireland. Dublin, 1887
7. Heather Peter The Huns and the end of the Roman Empire in the Western Europeş English Historical Review, V, IIO, 1995
8. Maclean L. The History of Celtic Language. London, 1840
9. Macpherson J. "Critical dissertations on the origins, antiquites, language, government and religions of the Antient Caledonians, their posterity the Picts, the British and the Irish Scots I Dublin, 1768
10. Skene Henry. The Albanioins. Journal of the Ethnological Society of London. V2. 1850
11. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərənəşr 1999.
12. Bayat F. Oğuz epic ənənəsi və "Oğuz Kaqan" dastanı. Bakı, 1993 s.93
13. An Irish-English Dictionary. O. Reilly Edward, 1964, p 26
14. Amalvie Christian. The Myths about Attila the Hun and the French Society between 1830-1920. France. 1990
15. Anderson Rasmus B. Norse Mythology. Myths of the Eddas. Univ Press of the Pacific 2003
16. Bostrom Kathelen Long Winning Authors: Profiles of the Newbery Medalists 2003 by Lubrerries Untimited USA
17. Bury J.B. History of the Later Roman Empire. XIII I.
18. Charles Christopher Mierow. "The Goths by Jordans". Theophania publishing 1915.
19. Fields Nic. The Hun. Scourge of God. New York Osprey pub 1907
20. Gymrya L. Hun country at the Caspian Gate, Dagestah Publ. 1995
21. Harvey Bonnie Carman Attila the Hun. Chealsea House Publishing 2003
22. Hugh Kennady. Mongols, Huns, Viking. Cassel Publishing 2002
23. Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths (e-text)
24. Kove H. T. Peeps at Many Lands-Hungary, Redd books, 2007
25. Legg Stuart. The Barbarians of Asia. Marboro Books, 1990
26. Maenchen-Helfen Otto. The World of the Huns. Univ of California Press, 1973.

Həcər Hüseynova
ADPU, filologiya. Azərbaycan dilçiliyi
kafedrası
hacerhuseynova@mail.ru

Mir Cəlalın bədii əsərlərinin antroponimik sistemi

XÜLASƏ:

Onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi ekstalinqvistik faktorlardan çox asılıdır. Bu vahidlər bədii əsərlərdə artıq onomastik vahid kimi deyil, ekspressivliyə, poetikliyə, məcaziliyə malik olan üslubi fiqur kimi iştirak edir. Buna görə də biz Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlənmiş bəzi xüsusi adların leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab etmişik.

Mir Cəlalın bədii əsərləri ümumi sözlərlə - apelyativ vahidlərlə yanaşı, xüsusi adlarla – onomastik vahidlərlə zəngindir. Hər bir onomastik vahiddən onların hər bir qrupundan Mir Cəlal böyük bir sənətkarlıqla istifadə etmiş, yenilərini yaratmış, bizə adi görünən hər bir sözü, xüsusi adı bədii-üslubi fiqura – məcaza çevirmiş, öz fikir və məqsədlərini onların vasitəsilə ifadə etmiş, xalq tərəfindən bu gün də sevilən, oxunan, ölməz sənət əsərləri yaratmışdır.

Mir Cəlal həyatı gerçəklikləri təqdim edərkən onomastik vahidlərin köməyi ilə oxucu üçün bədii mühitin tam şəkildə həqiqət kimi dərk olunmasına münbit şərait yaratmışdır. Oxucu özünü təsvir edilən hadisələrin içərisində hiss edir, hadisələrin baş verdiyi məkanı doğma hesab edir və bədii gerçəkliyin içərisində özünü, özünə münasibəti və öz mövqeyini aydın hiss edir.

M.Adilovun fikrincə, xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin təqdim edilməsi zamanı müəllifin istifadə etdiyi vaitələrdən biri də surətə verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi cəhətlər ümumiləşdirilir.

Yazıçıların bədii əsərdə obrazlara verdiyi adlar xalqın arzu və istəklərini əks etdirir. Bir çox hallarda bu adlar xalq tərəfindən sevilir, insanlar öz körpələrinə həmin adları verirlər. Məs.C.Cabbarlının qəhrəmanlarından Sevil, Yaşar; S.Vurğunun əsərlərindən Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər; Mir Cəlalın əsərlərindən Bahar, Qumru, Ləyaqət və digər adlar xalq arasında geniş yayılmışdır.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsidir və ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirir. Ad vermə dünyəvi məsələlərdən biridir və bu cəhət bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin şəxsə ad vermə ilə bədii əsərdə obraza ad vermə bir-birindən fərqlənir. Təbiidir ki, yazıçı öz qəhrəmanlarına ad seçərkən çətin

bir yol keçmiş, janrın, əsərin mövzusunun tələbinə uyğun, obrazın səciyyəvi cəhətlərini əks etdirə biləcək bir ad kəşf etmişdir.

Açar sözlər: poetik, bədii, antroponim, ad, soyad, ləqəb

ANTROPONIC SYSTEM OF MIR JALALS ARTISTIC WORKS

SUMMARY:

The rate of development of onomastic units depends on the extrinsic factors. These units are no longer represented in artistic works, but as expressions of expressiveness, poeticity and figurative style. We therefore considered it expedient to investigate the lexical-semantic and stylistic features of some of the specific names in Mir Jalal's works.

Mir Jalal's works are enriched with common words - along with appellate units and special names - onomastic units. From each onomastic unit, each of their groups, Mir Jalal, used great craftsmanship, created novelty, transformed every word and special name into an art form, expressing their thoughts and goals through them. Today, he has created a favorite, readable, immortal work of art.

Mir Jalal has provided the reader with the help of the onomastic units while presenting the realities of life, allowing the reader to fully understand the artistic environment as true. The reader feels himself in the events described, considers the place of events to be native, and has a clear sense of himself, his attitude, and his position within the artistic reality.

According to M. Adilov, one of the sources used by the author during the disclosure of the characters and the representation of the inner world of the image is the names. Names are related to the image's position in the work, and through these names the various positive and negative aspects are summarized.

The names that the writers give to the characters in the work reflect the wishes and desires of the people. In many cases these names are loved by people, and people give their babies the same names. From the heroes of J.Jabbarli, Sevil, Yashar; Works by S.Vurgun by Jalal, Humay, Aygun, Ulker; From the works of Mir Jalal, Spring, Qumru, Layaqat and other names are widely popular.

A special name in the writer's creativity, the attitude of the onomastic unit is a matter of direct craftsmanship and identifies the possibilities for the writer's creative style. Adverbialism is a worldly issue, and it is common in all nations. However, naming an individual in a work of art is different from giving a name to a person. Naturally, the writer went through a difficult path in choosing a name for his heroes, discovering a name that would reflect the characteristic features of the genre and the subject matter.

Key words: *poetic, artistic, anthroponyms, names, surnames, nicknames*

АНТРОПОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИР ДЖАЛАЛА

РЕЗЮМЕ:

Скорость развития ономастических единиц зависит от внешних факторов. Эти единицы больше не представлены в художественных произведениях, а являются выражением выразительности, поэтичности и образного стиля. Поэтому мы считаем целесообразным исследовать лексико-семантические и стилистические особенности некоторых конкретных имен в художественных произведениях Мир Джалала.

Работы Мир Джалала обогащены общими словами - наряду с апелляционными единицами и особыми названиями - ономастическими единицами. Из каждого ономастического подразделения, каждая из их групп, Мир Джалал, использовал большое мастерство, создавала новизну, превращала каждое слово и специальное имя в форму искусства, выражая свои мысли и цели через них, он создал любимое, читаемое, бессмертное произведение искусства.

Мир Джалал предоставил читателю с помощью ономастических единиц, представляя реальности жизни, позволяя читателю полностью понять художественную среду как истинную. Читатель чувствует себя в описанных событиях, рассматривает место событий как родное и имеет четкое представление о себе, своем отношении и своем положении в художественной реальности.

По словам М. Адилова, одним из источников, использованных автором при раскрытии персонажей и представлении внутреннего мира изображения, являются имена. Имена связаны с положением изображения в работе, и через эти имена суммируются различные положительные и отрицательные аспекты.

Имена, которые авторы дают персонажам в работе, отражают желания писателя и желания людей. Во многих случаях эти имена любят люди, и люди дают своим детям те же имена. От героев Дж.Джабарлы Севиль, Яшар; Работы С. Вургуна Джалал, Хумая, Айгюн, Улькер; из произведений Мир Джалала, Бахар, Лаягат, Гумру и другие имена пользуются большой популярностью.

Особое отношение писателя ономастическим единицам - это вопрос прямого мастерства и определяет творческие возможности и стиль писателя. Наименование - это всемирная проблема, и она есть во всех странах. Однако именование человека в произведениях искусств отличается от присвоения имени человеку в жизни. Естественно, писатель

прошел сложный путь в выборе имени для своих героев, обнаружив имя, которое отражало бы характерные черты жанра и персонажа.

Ключевые слова: поэтический, художественный, антропонимы, имена, фамилии, прозвища

ANNOTASIYA:

Hər bir bədii əsərdə personajlara verilən adlar öz üslubi xüsusiyyətlərinə görə digər adi adlardan seçilir. Bədii əsərlərdə obrazlara verilən adlar ailədə doğulan körpəyə verilən adlara bənzəyir. Lakin bunların arasında kəskin fərqlər vardır. Çünki valideynlər öz körpələrinə ən gözəl adları verdikləri halda, yazıçı bədii əsərdə yaratdığı personaja onun xarakterinə görə ad verir. Sevdii və xalqa sevdirmək istədiyi obrazlara gözəl, sevilən adları verir. Hətta həmin adlar əsər oxuculara təqdim edildikdən sonra xalq arasında geniş işləklilik qazanır. Mənfi obrazlara isə yazıçı adətən, özünün xoçu gəlməyən adları verir. Ya da həmin obrazın xarakterinə, əməllərinə uyğun olan bir ad uydurur. Belə adlar isə qeyri-real, uydurma adlar adlanır.

Məlumdur ki, obrazların, hadisələrin baş verdiyi məkanların adlandırılmasında hər bir yazıcının öz üslubu, öz yolu, öz məqsədi vardır. Bu cəhət XX əsrin görkəmli nasiri Mir Cəlalın yaradıcılığının mühüm məsələlərindən biridir. Bu məqalədə Mir Cəlalın yaratdığı personajlara verdiyi real və qeyri-real adlardan, adlandırma zamanı istifadə etdiyi üsullardan bəhs edilmiş, yazıcının əsərlərindən götürülmüş nümunələr əsasında nəzəri fikirlər təsdiq edilmiş, bu əsərlərdə işlənmiş antroponimlərin təsnifatı aparılmışdır.

GİRİŞ:

Mir Cəlal, ümumiyyətlə, surətləri qarşılaşdıran zaman və onları bir-birinin dilində adlandırarkən psixoloji-sosial ovqatdan onomastik vahidlərə yanaşmış, onomastik vahidlər-antroponimlər müraciət formasına çevrilmişdir. Məsələn,

Dəftərdar siyahıya baxdı: Qiyas Dəmirov!...(6.I.13)

-Qumru, Qumru! Uşaq hani? Uşağı harda qoymusan ağız!

Nümunələrdə işlənmiş antroponimlər vasitəsilə məna çalarları: birinci cümlədə (Qiyas Dəmirov) adi müraciət, ikincidə (Qumru) adın təkrar işlədilməsi vasitəsilə həyəcan çaları təbii şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

“...Bəzən bədii ədəbiyyatda xüsusi adlar yazıcının həyatını, mövqeyini, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və s. müəyyənləşdirməyə kömək edən mühüm faktora çevrilə bilər. Dastanların, nağılların...hansı ölkəyə, hansı xalqa, hansı dövrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək işində xüsusi adların əhəmiyyətli rolu məlumdur. Nəzərə alanda ki, xüsusi adlar, daha çox isə şəxs adları ictimai, dolayısı ilə siyasi əhəmiyyət daşıyır, o zaman bu adların tədqiqinin əhəmiyyəti bir daha ciddiləşir” (10.s. 33).

Mir Cəlalın bədii əsərlərində hadisə və ya hərəkət qeyri-müəyyənlikdən başlayaraq müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Yazıçı surəti oxucuya birdən-birə

təqdim etmir. Obraz sanki hərəkətin, hadisələrin ümumi gedişinin arxasında gizlənmiş olur. Hərəkətlərin bir-birini izləməsi tədricən surəti meydana çıxarır.

“Xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin təqdim edilməsi zamanı müəllifin istifadə etdiyi vaitələrdən biri də surətə verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi cəhətlər ümumiləşdirilir” (1. s.27).

Yazıçıların bədii əsərdə obrazlara verdiyi adlar xalqın arzu və istəklərini əks etdirir. Bir çox hallarda bu adlar xalq tərəfindən sevilir, insanlar öz körpələrinə həmin adları verirlər. Məs.C.Cabbarlının qəhrəmanlarından Sevil, Yaşar; S.Vurğunun əsərlərindən Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər; Mir Cəlalın əsərlərindən Bahar, Qumru, Ləyaqət və digər adlar xalq arasında geniş yayılmışdır.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsidir və ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirir. Advermə dünyəvi məsələlərdən biridir və bu cəhət bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin şəxsə ad vermə ilə bədii əsərdə obraza advermə bir-birindən fərqlənir. Təbiidir ki, yazıçı öz qəhrəmanlarına ad seçərkən çətin bir yol keçmiş, janrın, əsərin mövzusunun tələbinə uyğun, obrazın səciyyəvi cəhətlərini əks etdirə biləcək bir ad “kəşf etmişdir”. Mir Cəlalın bədii əsərlərində antroponim seçmək, antroponimi tanıtmaq üsulları müxtəlifdir. Bunlardan biri mötərizə içərisində şəxsin adının verilməsidir. Əvvəlcə qeyri-müəyyən olan antroponim mötərizə açıldıqdan sonra müəyyənləşir. Məsələn;

Ariq oğlan (Zahidov deyirdilər) çayını nəlbəkiyə tökə-tökə üzünü Dilənə tutdu (6.I. 222).

Bu tipli tanıtma üsulu özü də yazıçının fərdi üslubi keyfiyyətidir. Lakin yazıçı əvvəlcə oxucunun diqqətini personajın zahirı görünüşünə yönəltmiş, sonra isə adını, soyadını söyləmişdir.

“Yolumuz haynadır” romanında MİR Cəlal özünə ustad hesab etdiyi, şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyi C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Abbasqulu ağanı və başqalarını məhəbbətlə təsvir etmiş, Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkətindən, bu hərəkətin başçısı Səttar xandan. Onun igidlərindən söhbət açmışdır. Yazıçı Sabiri tanıtmaq üçün xüsusi bir yol seçmişdir:

Mirzə Abbasqulu dostunu yaxşı tanıyırdı. Onun dərinə düşündüyünü, zehninə nə isə yazıya keçirməli bir mətləbi dönə-dönə ölçüb-biçildiyini bilirdi.

Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırdı. “Sabir ki, Sabir!” (6. IV.17)

Belə bir tanıtma vasitəsilə Mir Cəlal M.Ə.Sabirin xarakteri, çox ehtiyatlı olması haqqında oxucuya məlumat vermiş, eyni zamanda “Sabir” adının mənası izah edilmişdir.

M.Ə.Sabirin şeirlərini olduqca dərin dəyərləndirən Mir Cəlal bunu belə nəzərə çatdırır:

Necə ki, siz buyudunuz, məcmuənin (Molla Nəsrəddin" məcmuəsi nəzərdə tutulur- H.H) az-şox şöhrət tapması həmin bunların nəticəsidir, möhtərəm şairimiz Sabirin türməna, aydın aşarıdır (6.IV.176).

Əsərdə M.Ə.Sabirin Hop-hop təxəllüsünü də Mir Cəlal özünəməxsus tərzdə izah etmişdir:

"Senzor: - Şübhəm yoxdur ki, sətirləri yazanlar nəinki imperatorluğu, həm də siz müsəlmanları, şəxsən, cənab redaktor sizi, namestnikliyin mətbuat idarəsi yanında müəyyən rəğbət sahibi olan sizi istəməyən bədxahlardır. Nədir bu, səhifələrinizi üzünə geniş açdığınız "Hop-hop" kimdir?

-Hop-hop bir adam deyil, bizim həcvgu şairlərin müştərək təxəllüsüdür (6. IV.228).

Yazıçı burada "Hop-hop"u ümumiləşdirilmiş təxəllüs kimi təqdim etmiş, Sabir ədəbi məktəbinin bütün nümayəndələri nəzərdə tutulmuşdur.

Təbriz Azadlıq hərəkatına – bu hərəkatın fədailərinə böyük rəğbət bəsləyən Mir Cəlal onomastik vahidlərdən istifadə etməklə həmin inqilabı Kərbəla müsibəti ilə müqayisə etmişdir:

"Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi də olsa din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanalımız, ehsan etməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir.. Nəzərimizi qəhrəman Təbriz mücahidlərinə çevirək, məşrutə fədailərinə səs verək! Var olsun hürriyyət! Yaşasın Səttar xan inqilabı!" (6.IV.215).

Azərbaycanda, xüsusi ilə də Təbrizdə xalqın həyatını, ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən Mir Cəlal özünü xalq hərəkatında ayıra bilmir, bədii əsərlərində personajların dili ilə: "zaman bizdən bunu istəyir", - deyərək xalqı milli birliyə çağırırdı. Bu isə heç bir zaman dəyərini itirməyən, bu günümüz üçün də aktual olan məsələlərdən biridir.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində bəzən personajın adı çəkilmir. Məsələn, "Gülgəz" hekayəsində belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: "Gülgəzin atası "M.F.Axundov" gəmisində çalışırdı (6.I.454)

Yazıçı Gülgəzin atasının adını verə bilirdi, amma Gülgəzin tərbiyəsilə Alı baba məşğul olduğu üçün onun atasının adının dəqiq verilməsinə ehtiyac duyulmamışdır.

Mir Cəlalin əsərlərində real adlarla yanaşı bir qrup qeyri-adi təsirə malik olan qeyri-real adlara da təsadüf edirik: Asta, Gilə, Qumaş, Kimya, Məşriq, Ləbbeyk və başqaları belə adlardandır.

Qonşu arvad Giləxanım xala özünü Saranın üstünə atdı.. Bir xəkəndaz zərbəsi də Giləxanım dirsəyinə toxundu (6.I.179).

Heyvan Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu (6.I.227).

Çaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, - deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi (6. I. 234).

Göründüyü kimi, bu adların çoxu apelyativlərin xüsusişməsi nəticəsində yaranmış, müəyyən məqsədlərə-əsinin məzmun-ideya mündərəcəsinə xidmət etmişdir.

Ayaz – Əlipaşanın ev qulluqçusu həmin o göyköynək-qız - əlində bir qab xörək qəfildən içəri girirdi (6.I.271).

Ayaz adının biz, adətən, oğlan uşaqlarına verildiyinin şahidi olsa da, Mir Cəlal bu adı bir qız obrazına verməklə müştərək işlənen adlar sırasına daxil etmişdir:

Onun bu axşamkı yoldaşı Kəhrizov Novruz idi... Traktorçu kursunda oxuyan Yarpız adlı bir qıza bənd oldu. Qızı aldı da. Demə, qız od-alov imiş. Novruzun başına bir oyun açdı ki, Novruz öz adını da yanıldı (6. I. 297).

Nümunələrdə işlənməmiş Kəhrizov fəmiliası, Yarpız şəxs adı yazıçı tapıntısıdır. İlk dəfə olaraq biz bədii ədəbiyyatda Mir Cəlalın əsərlərində həmin apelyativlərin antroponim kimi işlənməsinin şahidi oluruq.

Hikmətin yaraşığında və gözəlliyində libasın, modanın, demək olar ki, qətiyyəni iştirakı yox idi. Əksinə, onun əynindəki qırmızı kofta, başındakı abı kəlağayı, ayağındakı yüngül tuflı Hikmətin gözəlliyindən ümumi və gözəl bir ahəng alırdı. (6.I.307)

Ayaz adının işlənməsində gördüyümüz üslubu Hikmət adında görürük. Yəni müəllifin “Hikmətdən xəbər” hekayəsinin adını oxuyan oxucu Hikməti kişi kimi xəyalında canlandırsa da, hekayəni oxuduqdan sonra məlum olur ki, Hikmət 18-19 yaşlarında gənc, gözəl bir qızın adıdır. Yazıçı Hikmət adını da müştərək adlar sırasına daxil etmişdir.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində personajların adlandırılması zamanı istifadə etdiyi bəzi üsulları diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun bilirik:

1.Adın semantikasi ilə obrazın xarakteri, əlamətləri bir-birini tamamlamışdır. Məsələn, “Bir gəncin manifesti” əsərinin baş qəhrəmanı Mərdanın, onun anası Sonanın adlarının semantikasi obrazların xarakteri ilə üst-üstə düşür.

Mərdan – Sonanın böyük oğlu, Baharın qardaşıdır. Haqsızlığa dözə bilməyən, cəsur bir igiddir. Onu adlandırmaq üçün yazıcının Mərdan adını seçməsi də təsadüfi deyil. “Mərdan” sözü farsca mərd sözünün cəmidir: “kişilər, kişilərin şahı, kişiyyə məxsus xasiyyət, igidlər, qəhrəmanlar” mənalarında işlənilir.

Eyni adlandırmaq üsulu ilə “İnsanlığ fəlsəfəsi” hekayəsində də qarşılaşırıq. Hekayənin qəhrəmanına Ağca adı eyni məqsədlə verilmişdir. Xüsusi üslubi vasitə kimi, yazıçı hekayəyə Ağcanın təsviri ilə başlamışdır:

Bəzi adamların adı heç özüinə yaraşmır. Amma bu qızın adını, deyəsən, sonradan qəddinə, qamətinə məlahətinə baxıb qoyublar. Ağca! Qubanın ağalması! Heç tanımayan, bilməyən bir adam da rast gəlsə, yəqin ki, özgə ad deməz, bunu deyər: Ağca!.. Həmişə dik və düz baxan iri ala gözləri, ağ sifəti dairəlayən qara tellər, qulac saçlar, şümal göyərçini gərdən, sakit yeriş. (6.III.481)

Ağca adı “ağ” sifətinin çoxaltma dərəcəsində işlədilməsi yolu ilə yaradılmış, personajın portreti, zahiri cizgiləri müəllifin seçdiyi adla–Ağca adı ilə tamamlanmış, antroponimin müvəffəqiyyəti təmin edilmişdir.

2.Adın semantikasi ilə obrazın həyatı təzad təşkil etmişdir. Məsələn, Mir Cəlal “Bir gəncin manifesti” əsərində öz kiçik qəhrəmanını Bahar adlandırmışdır. Şübhəsiz ki, bu da səbəbsiz deyildir. Müəllif qəhrəmanının həyatını bahar fəslə kimi canlı, şən, qaynar, sevincli görmək istəmişdir. Lakin Baharın həyatı bunun tam tərsini, əksini təşkil edir. Müəllif məsum Baharın ağır vəziyyətini Mərdanın dili ilə belə təsvir edir:

“Bahar! Sən qönçə kimi açılıb gülməli idin. Bahar, ay Bahar! Ömrümüzün yazı açılmışdır. Həyat gülür, təbiət gülür. Düz -dünya bəzənib. Lakin sənin acı xatirən lalənin qəlbinə çəkilən dağ kimi ürəyimi yandırır...Ah məhrum, məzlum körpəm!”

Bahar sözü farsca yaz fəslinin adını bildirir. Ömrün gənclik çağı, gənclik deməkdir. Adı Bahar olan, lakin ömründə bir dəfə üzü gülməyən, bir dəfə də qarın dolusu çörək yeyə bilməyən, arzuları gözündə qalan, körpə ikən atasını itirib “yetim” ləqəbi qazanan körpə fədanın şaxtanın qılınc kimi kəsdiyi bir qış gecəsində soyuqdan donub ölməsi təsadüfi bir hadisə, adi bir təsvir deyil, sənətkarın xüsusi üslubi priyomudur. Yazıçı tərəfindən adla hadisənin bu şəkildə əlaqləndirilməsi antroponimin leksik mənası ilə, obrazın həyatı arasında kəskin təzadın yaradılması “Bir gəncin manifesti” nin bədii təsir gücünü, ekspressivliyini artıran üslubi vasitədir.

3. Yazıçı obrazın xarakterinə uyğun uydurma (qeyri-real) adlar yaratmışdır. Məsələn, Cinayətov, Anketov, Ləbbeyk, Məşriq, Kimya, Gilə, Durmuş, Qarınca xanım və s. adlar buna misal ola bilər.

“Anket Anketov” hekayəsində qüvvətli komik effekt yaradan vasitə Anketov antroponimidir. Adından bəlli olur ki, hamamlar trestinə müdir təyin olunan Anketov ancaq anket doldurmaqla məşğuldur. Bu mənasız iş oxucuda obraza qarşı mənfi münasibət formalaşdırır:

Gün olurdu ki, səhərdən gecə saat birə qədər Anketov kabinetinə qapanır, “liçni deloları” maraqlı bir roman kimi başdan ayağa, ayaqdan başa oxuyurdu. Qovluqları adamların ictimai vəziyyətlərinə görə cərgə ilə düzülürdü. Acığı gəldiyi adamın qovluğunu lap aşağı başa qoyurdu. Anketov qovluqlarla söhbət edirdi. Qıraqdən qulaq asan, lakin onu görməyən elə güman

edərdi ki, kabinetdə Anketovdan başqa beş-altı nəfər üzüyola, sakit uşaq var...”(6.I.341)

Anketov üzünü görmədiyi, savadsız Nisanı hesabdar, əvəllər hesabdar işləmiş gənci – Nuru Nuruzadəni isə heç düşünmədən arvad hamamına kisəci təyin etmişdir.(6.I.344)

Yazıçı, Anketov Anket adlandırdığı adamın həm adı, həm də hərəkətləri vasitəsilə gülüş yaratmağa nail olmuşdur.

4.Simvollaşmış adlardan istifadə etmiş, tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi qəhrəmanların adları əsərə gətirilmişdir.

“Bir gəncin manifesti” əsərində Azərbaycan xalqının təfəkküründə güc, qüvvət, azadlıq uğrunda mübarizənin simvoluna çevrilmiş Koroğlunun, Eyvazın adları çəkilir. Bu isə, sözsüz ki, simvolik mənə daşıyır. Əsərdə belə bir parça var:

...Biz güclə tapınışıq. Səni görmək mənim qoluma qüvvət, dizimə taqət verir. Eyvaz ilə Koroğlunu eşitmisənmi?Biz bir-birimizə arxalasanmaq, basılarıq(6.II.62)

Belə adlardan istifadə bədii əsərdə yazıçının üslubunu səciyyələndirir. Çünki bu adlar informativ xarakterli olur, məcaza çevrilərək əsərin bədii təsir gücünü artırır. Azərbaycan yarı əfsanəvi, yarı həqiqi xalq qəhrəmanlarını yada salır. Məlumdur ki, Koroğlu və onun “dəliləri” XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş cəlairlər hərəkətinin qəhrəmanları olmuş, sonradan dastanlarda, nağıllarda onların adları əbədiləşdirilmişdir.

Mir Cəlal bəzən əsərlərində ikiadlılıq sistemindən də istifadə etmişdir:

Ağaməcidin anası Qarınca xanım (əsl adı Məsmə idi) oğlu Baharla dava etdikdə kimdə günah olduğunu öyrənməmiş Baharı döymüş, əynindəki yeganə arxalığını əlindən almışdır. Çünki dalasarkən Ağaməcidin köynəyi cırılmışdı:

Qarınca xanım: - Get, uşağın paltar bahasını gətir, - deyə Baharın qollarını, yanaqlarını çimdikləyir, yumruq vururdu (6.II.12).

Nə üçün bu qadın “Qarınca” xanım adlandırılmışdır?..Qarınca sözünün mənası nədir?

Türklər qarışqaya qarınca deyilir, lakin bu iki sözün heç bir etimoloji yaxınlığı yoxdur. Qarınca sözü qarışqa mənasında klassik ədəbi nümunələrimizdə, “Qazi Bürhanəddində və Zakirin dilində də işlənmişdir” (5.s.41).

Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır” romanında da qarınca sözü başqa mənada – apelyativ olaraq qarışqa mənasında işlənmişdir:

Qarincadan yazanda da sənətkar olmaq hünərdir. Gül, bülbül, onsuz da gözəldir. Əsl sənət qarincanın gözəlliyini kəşf etməlidir! (6.III.268).

Burada adi həşərat olan qarışqa nəzərdə tutulmuşdur. Antroponim kimi işlənmiş Qarınca sözünün etimologiyasını MİR Cəlal özünəməxsus şəkildə belə izah etmişdir: *Əslində bu qadının adı Məsmə idi. Anasının uşağı qalmırdı.*

Gözaydınlığına gələnələr “qarıyınca” yaşasın deyə xeyir-dua verirdilər. Bu söz o qədər təkrar olundu ki, qız böyüyəndə də, ərə gedəndən sonra da qarınca/qarıyınca ləqəbi ilə çağırıldı (6. III.512).

Deməli, əsərdə adın formalaşması təsadüfi bir hadisə ilə bağlı olmuş və həmin ad sonradan ikinci ad kimi işlənmiş, əsas ad unudulmuşdur. Adın bu cür təqdimi üslubi məqsəduyğunluğu müəyyənləşdirən amilə çevrilmişdir.

“Dirilən adam” əsərinin baş qəhrəmanları Qədir və Qumru adlandırılmışdır. Hər iki ad beş hərfdən ibarətdir, “q” hərfi ilə başlayır. Bu uyğunluq qəhrəmanların bir-birinə uyğunluğunu təmin etmişdir. Əsərin baş mənfi qəhrəmanı isə Bəbir bəydir. Qədir və Bəbir əks qütblərdə dayanırlar: Qədir/Bəbir. Bəbir xarakter etibarilə Mirzə Cəlilin Xudayar bəyini xatırladır. Elə bu cəhəti və Mir Cəlalin üslubunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Mir Cəlil Mirzə Cəlil məktəbinin davamçılarından olmuş, Mirzə Cəlillə altmışıncılar nəsli arasında mənəvi körpü olmuşdur.

Satirik əsərlərində Mir Cəlil antroponimləri obrazın təbiətinə tamamilə uyğunlaşdırmışdır. Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın, obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsipindən istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan belə adları etimoloji-simvolik adlar adlandırmaq olar” (4. s.27).

Yazıçı bədii əsərlərində ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərə görə qiymətləndirən tipi Anket Anketov, insanların yalnız iclas üçün yaranmış olduğunu düşünən tipi İclas qurusu, zahiri və daxili-mənəvi cəhətdən çirkin olan “mərkəz adamını” Əntərzadə adlandırmışdır. Yazıçı satirik hekayələrində yaratdığı uydurma adlarla müxtəlif fikirləri ifadə etmişdir.

AKTUALLIQ:

Məqalənin mövzusunun aktuallığı haqqında onu demək olar ki, ilk növbədə, hər bir görkəmli Azərbaycan yazıçısının bədii əsərləri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq edilməlidir. Çünki bədii əsərlərdə təsvir edilən həyat hadisələri, obrazlar dünyası, onlara verilən adlar oxucu kütləsi üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. İnsanlar bu əsərlərdən nümunə götürürlər. Sevdikləri qəhrəmanların adlarını öz övladlarına verirlər. Buna görə də yazıçıların leksikasını əhatə edən lüğətlərin yaradılması vacibdir.

Bu araşdırmanın nəticəsi olaraq biz Mir Cəlalin bədii əsərlərində işlənmiş antroponimlərin lüğətini yaratmışıq. Bu adlar içərisində dilimizin leksik sistemində mövcud olan adlarla yanaşı, yazıçının özünəməxsus orijinal adlara da rast gəlinir. Mir Cəlil Bahar adını oğlan uşağına verdiyi kimi, Hikmət adını bir qız personaja vermişdir. Bir çox müştərək adlar yaratmışdır. Əntərzadə, Anketov, Keçiyev kimi uydurma adlar yaratmışdır. Kəhrizov Novruz adı yalnız Mir Cəlalin əsərlərində işlənmişdir. Bəzən ləqəbləri böyük, bəzən kiçik həflə yazmışdır ki, bunların hər biri yazıçının məqsədlərinə xidmət etmişdir. Yazıçı

leksikasının, bu leksikanın içərisində şəxs adlarının öyrənilməsi olduqca aktualdır və yazıcının dil və üslub xüsusiyyətlərinin açılmasına xidmət edir.

TƏDQİQAT İŞİNİN METODLARI:

Mir Cəlalin əsərlərinin antroponimikasının öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmiş, müasir dilçilik üsulları tətbiq edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Bədii əsərlərində ad yaradıcılığına olduqca məsuliyyətlə yanaşan Mir Cəlal müsbət qəhrəmanlarına sevdiyi adları, mənfi qəhrəmanlarına sevmədiyi adları vermiş, bəzən satirik hekayələrində tənqid etdiyi tiplərin xarakterinə uyğun adlar yaratmışdır. Bəzən Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlarının adlarını əsərə gətirmiş, onlara yeni həyat vermişdir: Nigar, Koroğlu və s. Müştərək işlənən adlar yaratmışdır: Bahar, Ləyaqət, Hikmət və s. Bəzən adın semantikasi obrazın xarakteri ilə üst-üstə düşmüş: Mərdan, Ağca və s. Bəzən adla obrazın həyatı təzad təşkil etmişdir: Bahar, Sona... Bəzən yazıçı yaratdığı adların etimologiyasını əsərdə özü izah etmişdir: Qarınca xanım, İşıq və s. Azərbaycan dilinin atropo-nimlər lüğətinin və ya ensiklopediyasının yaradılması istiqamətində Mir Cəlalin antroponimlər lüğətindən mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov M. Bədii dil haqqında qeydlər. (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında) İkinci məqalə//ADU-nun elmi əsərləri: dil və ədəbiyyat ser. 1973. N 6.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962. 270 səh.
3. Hüseynov Ə. Mir Cəlalin hekayələri. nam. dis. Bakı: 1960. 158 səh.
4. Hüseynova H. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı: 2009. 506 səh.
5. Hüseynova Mahirə. XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə), Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2015, 204s.
6. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı: 1987. 228 səh.
7. Qazi Bürhanəddin "Divan"ının leksikası. Bakı: 2008, 184 səh.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I-IV cildlər. Bakı: 1967, 1968. 468 səh.
9. Mir Cəlal. Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri. İnqilab və mədəniyyət. N11-2. Bakı: 1947
10. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: 2007. 352 səh.
11. Paşayeva Nərgiz. İnsan bədii tədqiq obyekti kimi. Bakı: "XXI"- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 256s.
12. Rıkaçyov E. Manifest molodoqo çeloveka. Literaturnaya qazeta. Moskva: 1940
13. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: 2018. 444 səh.

Sintaktik üsulla yaranan Azərbaycan toponimləri

Kərimova İradə

f.ü.f.d., dos.

ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Xülasə

Mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [12. s.22]. R.Əliyeva bu məsələdə bir qədər fərqli mövqedə durur. O yazır: “Hər bir dilin quruluşundan asılı olaraq onun özünəməxsus sırası mövcuddur. Azərbaycan dili iltisqi dillər qrupuna daxil olduğundan bu dildə həm şəkilçidən, həm də sözlərin sırasından danışmaq olar. Azərbaycan dilində şəkilçilərin sıralanma qanununa görə konkretlik bildirən şəkilçilər kökə yaxın yerləşir, abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər isə kökdən uzaq düşür” [3. s.96].

Mürəkkəb toponimlərdən bir qrupunun maraqlı cəhəti odur ki, onları formalaşdıran coğrafi nomenlərin bəziləri dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik söz kimi işlənsə də və yeni toponimlərin yaradılmasına xidmət etsə də, ondan sonra yenidən ona adı reallaşdırmaq məqsədilə eyni coğrafi obyekt növünün göstəricisi əlavə edilir: Əlikənd kəndi, Hacalığənd kəndi, Məlikənd kəndi və s.

Açar sözlər: *onomastika, toponim, sintaktik, quruluş, mənə*

Azerbaijani toponyms created by syntactic method

Summary

In the Azerbaijani toponymy, the complex word-type toponyms are sufficient. To complicated word-formation toponyms can be shown purely syntactic or syntactic and partially morphological pathway micro and macro toponyms. This type of toponyms in the article is grouped according to the way they are formed. In the article also these types of toponyms were studied separately for geographical names. R. Aliyeva takes a slightly different position on this issue. He writes: “Each language has its own sequence, depending on the structure. As the Azerbaijani language is included in the group of advanced languages, it is possible to speak both the artist and the order

of words. According to the law of the rankings of artists in the Azerbaijani language, the painters are close to the root, and abstract or abstract painters are far from the root "[3. p.96]. An interesting feature of a group of complex toponyms is that although some of the geographical nominals that form them are used as independent lexical words in our language and serve to create new toponyms, they are then added to the same geographical object type to re-name it: , Village of Hajalikend, village of Melikkand, etc.

Key words: *onomastics, toponymy, syntactic, structure, meaning*

Азербайджанские топонимы возникшие синтактическим методом.

Резюме

В топонимии Азербайджана достаточны топонимы в структуре сложных слов. Топонимам в структуре сложных слов можно показать макро и микро топонимы возникшие только синтактическим или синтактическим и частично морфологическим методом. В статье такой тип топонимов был объяснён из за способов возникновения. В статье также были изучены такого типа топонимы и по номенации по отдельности.

Р. Алиева занимает несколько иную позицию по этому вопросу. Он пишет: «Каждый язык имеет свою последовательность, в зависимости от структуры. Поскольку азербайджанский язык входит в группу продвинутых языков, можно говорить как по художнику, так и по порядку слов. Согласно закону о рейтинге художников на азербайджанском языке, художники близки к корню, а абстрактные или абстрактные художники далеки от корня»[3. S96].

Интересной особенностью группы сложных топонимов является то, что, хотя некоторые из географических имен, которые их формируют, используются в нашем языке как независимые лексические слова и служат для создания новых топонимов, они затем добавляются к тому же типу географического объекта, чтобы переименовать его: Деревня Гаджалыкенд, Меликканд и др.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, синтаксика, структура, значение

ANNOTASIYA:

Azərbaycan toponimiyasında mürəkkəb söz tipli toponimlər kifayətdir. Mürəkkəb söz yaratmaq toponimləri sırf sintaktik və ya sintaktik və qismən morfoloji yol mikro və makro toponimləri göstərilə bilər. Məqalədəki bu tip

toponimlər əmələ gəlmə qaydalarına görə qruplaşdırılmışdır. Məqalədə bu tip toponimlər coğrafi adlar üçün ayrıca araşdırılmışdır.

Tərkibində üç və ya dörd söz olan söz birləşməsi şəkilli toponimlər mikrosistem vahidləridir. Onlar rəsmi olaraq qeydə alınmır, lokal səviyyədə işlənir. Belə toponimlərin toplanması prosesində əldə olunan material informatorların fikirlərinə görə, qeydə alınır və təbii ki, yazılışın dəqiqləşdirilməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Yuxarıda üç və dörd sözdən ibarət toponimlərin tərkibindəki bəzi sözlərin bitişik yazılmasının mümkünlüyü də göstərir ki, söz birləşməsi tərkibindəki sözlərin artması meyili zəifdir. Çöl tədqiqatları aparılarkən informatorların haqqında məlumat verdikləri yer adlarını danışq dilində necə işlənməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirdiyimiz eksperiment maraqlı nəticələr üzə çıxarır.

GİRİŞ:

Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərə tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. A.Qurbanov yazır: “Dilimizdə mürəkkəb – analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir” [5. s.391-392].

Q.Məşədiyəvə görə “Yaşayış məskənləri bildirən toponimlərin bir qismi də mürəkkəb sözlərə oxşayır. Lakin mürəkkəb tərkibli toponimlərin özünəməxsus quruluşu vardır ki, bu da onların yaranmasında yer-yurd anlayışlı müəyyən qrup sözlərin işlənməsindən ibarətdir” [7. s.112].

A.Axundov göstərir ki, “Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar” [1. s.11].

Maraqlıdır ki, mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [12. s.22].

R.Əliyeva bu məsələdə bir qədər fərqli mövqedə durur. O yazır: “Hər bir dilin quruluşundan asılı olaraq onun özünəməxsus sırası mövcuddur. Azərbaycan dili iltisqi dillər qrupuna daxil olduğundan bu dildə həm

şəkilçidən, həm də sözlərin sırasından danışmaq olar. Azərbaycan dilində şəkilçilərin sıralanma qanununa görə konkretlik bildirən şəkilçilər kökə yaxın yerləşir, abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər isə kökdən uzaq düşür” [3. s.96].

Mürəkkəb toponimlərdən bir qrupunun maraqlı cəhəti odur ki, onları formalaşdıran coğrafi nomenlərin bəziləri dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik söz kimi işlənsə də və yeni toponimlərin yaradılmasına xidmət etsə də, ondan sonra yenidən ona adı reallaşdırmaq məqsədilə eyni coğrafi obyekt növünün göstəricisi əlavə edilir: Əlikənd kəndi, Hacılikənd kəndi, Məliklənd kəndi və s.

Azərbaycanın makrotoponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu bir sözdən ibarət toponimlərə Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Ağarəhimoba, Kürkəndi, Dayikənd, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniarx, Yenikənd, Kürdəşaban və s. toponimləri göstərmək olar.

Mürəkkəb söz quruluşlu bu nümunələri iki qrupa ayırmaq olar: a) sırf sintaktik yolla yarananlar; b) sintaktik və qismən morfoloji yolla yarananlar.

Birinci formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır [5. s.393-399]. Modeldə mürəkkəb sözün tərkibindəki komponentlər sadə sözlərdir və onlar birləşərək mürəkkəb söz quruluşlu toponim yaratmışlar. Məsələn: Dayikənd→*dayı+kənd*, Göyçay→*göy+çay*, Qaraməryəm→*qara+Məryəm*, Bozdağ→*boz+dağ*, Qarabaqqal→*qara+baqqal*, Qarayazı→*qara+yazı*, Qaraxıdır→*qara+Xıdır*, Qızılağac → *qızıl+ağac*, Cırqurd→*cır+qurd*, Beşqardaş→*beş+qardaş*, Yekəxana→*yekə+xana*, Yeniarx→*yeni+arx*, Yenikənd →*yeni+kənd*, Kürdəşaban→*kürd+Şaban*, Məliklənd→*Məlik+kənd*, Alılkənd→*Alı+kənd* və s.

İsmi birləşmələrin tarixi aspektdə tədqiqi göstərir ki, onların əmələgəlmə üsul və qaydaları ilə müasir dildə yaranma üsulu arasında ciddi bir fərq yoxdur. Qanuna- uyğun inkişaf prosesi onların bütün sahələrində öz ifadəsini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ismi söz birləşmələrinin bəzən şəkli cəhətdən oxşarlığı, mənaca birinin digərinin yerində işlənməsi halları da olmuşdur. Zaman keçdikcə belə oxşarlıq itmiş, şəkilçilərin yerində işlənməsi, dəqiq şəkil alması həmin birləşmələrin mənə dəqiqliyinə də səbəb olmuşdur [8. s.22-23]. Bu hal toponimlərdə də müşahidə olunur. Toponimləri ismi birləşmələrin növləri üzrə aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər

Birinci növ ismi (kök+kök modeli) birləşmələr əsasında formalaşan toponimlərin birinci tərəfi konkretləşdirici, əlamət bildirən müxtəlif sözlərdən, ikinci tərəfi isə ümumi coğrafi obyektə ifadə edən terminlərdən ibarət olur: Yenikənd, Yeniarx, Məliklənd, Alılkənd və s.

2. İkinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər

Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan toponimlərin bir qismi II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşır. Başqa bir qism isə fərqli üsulla əmələ gəlir. Toponimiyada belə toponimlər də az deyildir. Onomastik vahidlərin tərkibində istər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdirici şəkilçilər özünü göstərir. Əgər onomastik vahidlər morfoloji cəhətdən təhlil olunursa, onda mütləq kökü kök, şəkilçini isə şəkilçi kimi göstərmək lazım gəlir.

Azərbaycan toponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu sintaktik morfoloji yolla əmələ gələn və tək işlənən toponimlər də vardır. Bu vahidlər əsasən, makrotoponimlər sistemində yer alır: Qarabağlar, Yanardağ, Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Çayarxı, Şahsoltanlı, Hacıağabəyli, Ərəbcəbirli və s.

Verilmiş nümunələrdən yalnız biri II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır: Çayarxı→çay+arx+ı. Birinci komponent qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisini, ikinci komponent isə üçüncü şəxsin tək üçün mənsubiyyət şəkilçisini “-ı” qəbul etmişdir.

Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Şahsoltanlı, Hacıağabəyli, Ərəbcəbirli toponimləri başqa formada yaranmışdır.

Yanardağ. Göyçay rayonunun Ərəbcəbirli kəndində qeydə alınmış oronimdir. Masallı rayonunun Şıxlar kəndində də eyniadlı dağ var. *Yan+ar+dağ* şəklində komponentlərə parçalanır. Birinci komponent “yanmaq” feilinin köküdür. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi kimi Azərbaycan dilində işlənən *-ar* şəkilçisi, *yanmaq* – feilinə qoşularaq “daim yanan” mənasını əmələ gətirir. Lakin müstəqil söz kimi lüğət vahidi deyildir. “-ar, -ər” şəkilçisi antroponim yaradıcılığında geniş istifadə edilir. Məsələn: Yaşar, Anar və s.

Göyçay rayonunda aparılmış arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar, eləcə də keçmiş dövrə maraq göstərən yerli həvəskarların təsadüfi tapıntıları göstərir ki, rayonunun ərazisində bir sıra qədim yaşayış məskənləri olmuşdur. Onlardan biri Göyçayla Ağdaş rayonlarının sərhədində, dağ massivində yerləşən Surxay qalasıdır. Bu qalanın yerləşdiyi dağın adı da maraqlıdır – Yanardağ. Yerli əhəlinin söylədiyi bir əfsanədə göstərilir ki, bu dağın altındakı mağaraya girən bütün canlılar izsiz-tozsuz yox olurlar. Bu dağa təsadüfi Yanardağ adı verilməmişdir. Buradan çıxan qazın alovlandığı mütəmadi olaraq müşahidə edilmişdir. Görünür, qədim insanların bu ərazidə məskən salmasının bir səbəbi də oda yaxınlıq istəyi olmuşdur. Bu yerdə qazıntı zamanı tapılmış bəzək və məişət əşyaları göstərir ki, ərazidə eramızdan əvvəl I minillikdə yaşayış olmuşdur. Bütün bu tarixi faktlar Göyçay ərazisinin toponimlər sisteminin həm etimoloji baxımdan, həm də yaranma üsullarına görə rəngarəngliyi, müxtəlifliyi üçün əsas yaratmışdır.

3. Söz birləşməsi şəklində olan toponimlər: Hər bir regionun onomastikasına daxil olan vahidlərin müəyyən qismi iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Bu cəhət müxtəlif dillərin onomastikasında özünü göstərir. Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq, iki və daha artıq sözdən ibarət olan onomastik vahidlər mikrosistemdə çoxluq təşkil edir.

Azərbaycanın toponimlər sistemində də iki və daha artıq sözdən ibarət olan və ikinci tərəfi coğrafi nomen olan toponimlərdə kifayət qədərdir. Bu tipli toponimləri coğrafi nomenlər üzrə ayrı-ayrılıqda araşdıraraq.

1) “Kənd” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Coğrafi nomenin buraxılmamasını əsas götürdükdə Mirzəhüseynli, Mollahacılı, Müskürlü, Mırtı, Potu, Xəliləli, Hüngütlü, Çayarxı, Çaxırlı, Çərəcə, Çərəkə, Şahsoltanlı, Şıxbəy və s. toponimlərinə ikinci söz kimi “kəndi” söz-formasını əlavə etməliyik. Məsələn: Mirzəhüseynli *kəndi*, Mollahacılı *kəndi*, Müskürlü *kəndi*, Mırtı *kəndi*, Potu *kəndi*, Xəliləli *kəndi* və s. “Kənd” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlərin təhlili göstərir ki, söz birləşməsindəki ikinci komponent, yəni “kəndi” sözü dəyişməz qalır.

2) “Dağ” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Qaraquş dağı, Qaranquş dağı, Qaratikanlı dağ, Beşqardaş dağı, Yekəxana dağı, Mirzəməhdili dağı, Mirzəhüseynli dağı, Pələngtullanan dağ, Topatılan dağ, Türk dağı, Törə//Torə dağı, Ləzgi dağı, Çayarxı dağı, Şahsoltanlı dağı, Şıx dağı, Çörmə dağı, Gözəlçə dağı, Gəlinqaya dağı, Ərəbcəbirli dağı və s. Nümunələrin sayını artırmaq olsa da əlavə fərqli struktur qeydə alınmır. İlk baxışdan nəzərə çarpan qrammatik fərq ikinci komponentlə bağlıdır. Bu komponentin həm “dağ”, həm də “dağı” şəklində işlənməsi qeydə alınır.

3) “Təpə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Təpə müsbət relyef formasıdır. Hündürlüyü 200 m-dən artıq olmayan yüksəkliyə deyilir. Respublikamızın ərazisində bir çox təpələr vardır. Məsələn: Topatılan təpə, Keçəl təpə, Göy təpə, Topxana təpəsi, Daşlı təpə, Qızlar təpəsi, Qoşa təpə, Qəcər təpəsi və s. Təpə adları da iki və üç komponentli adlardır. Çoxkomponentli mikrotoponimin komponentlərindən biri coğrafi nomenin (təpə) adıdır. Bu ad mikrotoponimin digər mikrotoponimlərdən fərqləndirilmə əlamətidir. Keçəl təpə, Göy təpə, Daşlı təpə, Qoşa təpə və s. I növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmış oronimik adlardır. Bu xüsusi adların birinci komponenti keyfiyyət və əlaməti təyin edərək yanaşma əlaqəsi ilə formalaşmışdır.

II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmış iki sözdən ibarət “təpə” coğrafi nomenli oronimlərə də rast gəlinmişdir. Məsələn: Topxana təpəsi, Qızlar təpəsi, Qəbiristanlıq təpəsi və s.

4) “Meşə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Mirzalı bəy meşəsi, Topçu meşəsi, Topxana meşəsi, Qarağac meşəsi və s. Verilmiş birinci toponim üç sözdən ibarət olsa da burada birinci komponentin bitişik yazılma ehtimalı daha çoxdur. Bu halda toponim *Mirzalıbəy meşəsi* formasını alaraq, hər iki toponim II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Bu

zaman oronimik vahidin birinci komponenti şəkilçi qəbul etməmiş, ikinci komponenti isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

5) “Dərə” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Relyefin uzunsov, müəyyən bir istiqamətə doğru meyilli, mənfi formasıdır. Dərə başlıca olaraq su axını və torpağın eroziyası nəticəsində əmələ gəlir. Ölkəmizdə kifayət qədər dərələr vardır. Məsələn: Nazik dərə, Bəd dərə, Həftəran dərəsi, Narlı dərə, Bərk dərə, Bozqobu dərəsi, Şıxdərə dərəsi//Şıx dərə, Almalı dərə, Zoğallı dərə, Acı dərə, Buğda dərəsi, Abdulla dərəsi, Alvandərə, Arvan dərəsi, Çıraxlı dərə, Cavad dərəsi, Qaraməryəm dərəsi, Güllü dərə, Moruqlu dərə, Qamışdərə, Ağ Abdal dərəsi, Allahyar dərəsi, Sulu dərə, İncilli dərə və s. Adları verilmiş dərə adlarında da I və II növ təyini söz birləşmələri qeydə alınır. Burada da dərənin müəyyən əlamət üzrə təyini zamanı I növ təyini söz birləşməsi modeli əsas olur. Məsələn: Bəddərə//Bəd dərə, Acı dərə, Almalı dərə, Bərk dərə, Moruqlu dərə və s.

6) “Düz” və “qobu” coğrafi nomenləri ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Eniş, yoxuşu, çuxuru, təpəsi olmayan yer, düzən, çöl, düzəngah, düzənlik, ümumi fondan çox da kənara çıxmayan hamar relyef formasıdır. Düz relyef formasında ayrı-ayrı sahələr arasındakı hündürlük fərqləri cüzi olur. Coğrafiyada “düzənlik” termini təyin olunmuşdur. Qurunun hamar, alçaq-hündürlük fərqləri 200 metrədən az və geoloji quruluşu eyni olan sahəsi düzənlik adlanır. Dəniz səviyyəsindən aşağı və yuxarı olmağa görə düzənliyin ovalıq və yayla formaları fərqləndirilir (97. 36).

Azərbaycan ərazisində Hacırza düzü, Qarayazı düzü, Ceyran düzü, Ceyrankeçməz düzü, Müskürlü düzü, Meşəyanı düzü, Bəy düzü, Kirdə düzü, Xır düzü, Yuxarı düz və s. bu kimi mikrotoponimlər qeydə alınmışdır.

Düz adlarından biri *Qarayazı düzü* toponimidir. N.Məmmədov göstərir ki, “düzənlik” məfhumunu ifadə edən “yazı” terminini türk tayfaları hələ IX əsrdən işlətməşlər [6. s.44]. Maraqlı faktdır ki, “düz” anlamında işlənən “yazı” *Qarayazı* adında vardır. Bununla belə, fərqləndirici coğrafi nomen də mikrotoponimin tərkibinə daxil olur. Bunun səbəbi Qarayazı adının eyni rayondakı eyniadlı başqa coğrafi obyekt adını bildirən toponimdən fərqləndirməkdir.

N.Əsgərov bu söz haqqında deyilmiş elmi fikirlərin daha geniş icmalını vermiş, müxtəlif paralellər aparmışdır. O, bu sözün qədim türk dili lüğətində *qobi/ /qovi//qovuq* – “içi boş”, “boş”, “oyuq”, türk-osmanlı dilində *koba* – “çətin keçilən yer”, “yuva”, “xəndək, çuxur” mənalarında işlənməsini qeyd etmişdir. Müəllifin bu sözü *qob-qov-qoh-qoç-koç* və başqa aspektdə inkişaf etdirib faktlarla təhlilə cəlb etməsi də çox maraqlı elmi axtarışın bəhrəsidir [4. s.385-405].

Tədqiqat zamanı Azərbaycan mikrotoponimlər sistemində Alpout

qobusu, Arvan qobusu, Çaqqal qobusu, Sarısu qobusu, Boz qobu, Qaraqobu, Bötük qobu, Kiçik qobu, Qafarlı qobusu, Surxay qobusu, Əhəngbişən qobu, Şəhadət qobusu, Şoran qobu, Şıxbəy qobusu, Yalman qobusu və s. qobu adları qeydə alınmışdır. *Yalman* qobusu Göyçay çayı öz mənəbini bir neçə dəfə dəyişdikdən sonra adı çəkilən ərazidə əmələ gəlmişdir. Qobu kəndin ərazisini əhatə etdiyi üçün yerli camaat tərəfindən belə adlandırılmışdır.

Hacırza düzü, Qarayazı düzü, Ceyran düzü, Müskürlü düzü, Çaqqal qobusu, Sarısu qobusu, Boz qobu, Qafarlı qobusu, Surxay qobusu, Yalman qobusu və s. bu nümunələr “düz”, “qobu” coğrafi nomenlərinin iştirakı ilə düzəlmiş adların da I və II növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşması faktı təsdiqlənir. Bu cəhət özünü yer, sahə, ərazi, körpü və yuxarıda qeyd olunmuş başqa coğrafi nomenlərlə əmələ gəlmiş iki sözdən ibarət söz birləşmələrində də özünü göstərdiyindən hər bir coğrafi nomenlə bağlı birləşmələrin bu tipləri haqqında məlumat verməyə ehtiyac qalmır.

7) “Yer” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Bu nomenin konkret təyinatı yoxdur. Adamlar müəyyən təsərrüfat və məişət məqsədləri ilə müəyyən sahəyə malik bir yer tutur, məhəlli şəraitdə bu yerin kim tərəfindən tutulması bəlli olur. Beləliklə, müəyyən şəxslərə aid yer adları yaranır. Mikrooronim yalnız yerin fərd tərəfindən tutulması əsasında formalaşmır. Bəzi yerlərə onların təyinatına, relyefinə və s. xüsusiyyətlərinə görə ad verilir. Göyçay ərazisində müxtəlif yer adları vardır. Məsələn, Kərimin yeri, Şeytan yeri, Nohur yeri, Ləzgi yeri, Kökəltmə yeri, Pirlər yeri, Darı yeri, Əsədov yeri, Köbər yeri, Şəfi yeri, Pir qovaqlı övliya yeri, Örüş yeri, Şatut yeri, Bəy yeri, Hacı Qubadlı yeri, Nohur yeri və s. yer adlarında, bir qayda olaraq “yer” nomenindən istifadə olunur. Bununla belə, yer səciyyəli bəzi obyektlərin “yer” nomeni olmadan da formalaşması müşahidə edilir. Məsələn: Dəvəbatan qamışlıq, Yulğunluq, Çayırılıq, Tompuzluq və s.

8) “Tala” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Bu nomen “açıq yer, çöl” anlamını verir. “Tala” sözünün qazax dilində *dala* formasında “dağlıq ərazidə açıq yer, çöl”, qırğız dilində isə “tarla, açıq sahə, çöl”, yakut dilində *talay* formasında “çöl, tarla” mənasında işlənməsini, bu sözün respublikamızın bir sıra rayonlarında, xüsusən Zaqatalada coğrafi adların tərkibində yer almasını N.Məmmədov qeyd etmişdir [6. s.44-45]. Respublikamızda “tala” sözünün köməyi ilə yaranmış Qamıştala, Böyüktala, Çinartala, Xırxatala, Xələftala, Göbətala, Uzuntala və s. toponimlər mövcuddur. Tərkibində “tala” nomeni olan *Quru tala sahəsi* oronimi üçkomponentlidir və onun tərkibində nomen səciyyəli həm “tala”, həm də “sahə” terminləri işlənmişdir.

9) “Bağ” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər.

Azərbaycanın mikrotoponimlər sistemində bağ adları da çoxdur. “Bağ” coğrafi nomenli toponimlər bəzi şəxslərin, eləcə də müəyyən nəslin nümayəndələrinin

müəyyən ərazidə bağ yaratmaları ilə bağlı əmələ gəlmiş coğrafi obyekt adlarını bildirir. Bəzi hallarda bağın kiməsə mənsubluğu deyil onun başqa xüsusiyyətinə əsasən adlandırma aparılmışdır. Məsələn: Heydər bağı, Gəray bağı, Köhnə bağı, Ağamirzə bağı, Gülu bağı, Qaçay bağı, Molla bağı və s. Onu da qeyd edək ki, toponimiyamızda müqayisədə daha böyük olan və yetişdirilən məhsulun çeşidlərinə görə zəngin olan bağların oronim sistemində “xiyaban” nomeni ilə adlandırılması və adi bağlardan bununla fərqləndirilməsi müşahidə edilir. Məsələn: Məcid xiyabanı, Xanlıq xiyabanı, Gülməmməd xiyabanı, Cəfər xiyabanı və s.

10) “Dren” coğrafi nomeni ilə formalaşan iki sözdən ibarət toponimlər. Göyçay rayonunda tərkibində “dren” nomeni olan iki oronim qeydə alınmışdır: Şıxlı dren və Qızlar dreni. “Dren” rus dilindən alınma “drenaj” sözünün bir hissəsidir. Bu söz Yuxarı Şirvan kanalının salınması zamanı drenaj sisteminin qurulması prosesində yerli əhalinin dilində yer almışdır. Drenaj sistemi müəyyən ərazidə suyu qurutmaq və ya axarı olmayan suyun bir yerdən digərinə axıdılması üçün qurulan arx və kanal sistemidir. Drenaj sistemi suvarma sisteminin qurulması üçün də istifadə edilir [13. s.154]. Yuxarı Şirvan kanalının Göyçaydan keçən hissəsinin salınması zamanı rayonun Qoyunlu Şıxlı adlanan kəndinin əhalisi köçürülmüşdür. Hazırda rayonda bu adda kənd də yoxdur. Həmin kəndin olduğu yer, indi *Şıxlı dreni* adlanır.

4. Üç və daha artıq sözdən ibarət olub sonuncu sözü coğrafi nomen olan toponimlərin struktur-qrammatik təhlili

Ümumiyyətlə, onomastikada tərkibində sözlərin sayı çox olan adlar azdır. Bu xüsusi adların funksiyasından irəli gəlir. Xüsusi adlar da dildə leksik vahid rolunu oynayır və onların istifadə edilməsi zamanı nitqin ağırlaşdırılması dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Ona görə də onomastik vahidlər, adətən, azkomponentli olur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, söz birləşməsi tipində olan adlarda sözlərin miqdarını məhdudlaşdırmaq meyili üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət toponimikamızda aşkar hiss olunur. Maraqlıdır ki, topladığımız onomastik vahidlər, əsasən, üç və daha artıq sözdən ibarətdir. Həmin adlar aşağıdakılardır: *Mirzalı bəy meşəsi*, *Bığatanlılar dəngəsi məhəlləsi*, *Hacı Abdullalı məhəlləsi* və s. Məhəllə adlarından yalnız üçü, dörd sözdən ibarətdir və onlarda sonuncu komponent “məhəlləsi” söz-formasıdır: Molla Qoca oğlu *məhəlləsi*, Dəllək Muradlılar dəngəsi *məhəlləsi*, Pinəçi ev dəstəsi *məhəlləsi*.

Tərkibində üç və ya dörd söz olan söz birləşməsi şəkilli toponimlər mikrosistem vahidləridir. Onlar rəsmi olaraq qeydə alınmır, lokal səviyyədə işlənir. Belə toponimlərin toplanması prosesində əldə olunan material informatorların fikirlərinə görə, qeydə alınır və təbii ki, yazılışın dəqiqləşdirilməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Yuxarıda üç və dörd sözdən ibarət toponimlərin tərkibindəki bəzi sözlərin bitişik yazılmasının mümkünlüyü də göstərir ki, söz birləşməsi tərkibindəki sözlərin artması meyili zəifdir. Çöl tədqiqatları

aparılarkən informatorların haqqında məlumat verdikləri yer adlarını danışq dilində necə işlənməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirdiyimiz eksperiment maraqlı nəticələr üzə çıxarır. Informatorlar onlara verilən suallara, oxşar və yaxın cavablar verirlər.

AKTUALLIQ:

Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar [1. s.11]. Mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur.

TƏDQİQAT İŞİNİN METODLARI:

Dilimizin toponimlərinin, xüsusilə də sintaktik üsulla yaranan toponimlərin öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metoddan, statistik, üslubi və digər linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Beləliklə, məlum olur ki, üç sözdən ibarət olan adların bir qismi iki sözdən ibarət söz birləşməsi formasını alır: Mollaməhəmmədli məhəlləsi, Topatılan təpə, Böyükbel təpə, Təkgər sahəsi, Yetmişhektar sahəsi, Qurutala sahəsi, Xanımnənə qoruğu, Maşadməhərrəm qoruğu və s. Belə toponimlər iki sözdən ibarət söz birləşməsi kimi struktur-qrammatik təhlilə cəlb olunur və onların I və II növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşması aydın olur. İki sözdən ibarət söz birləşməsi şəkilli toponimlərin əsas hissəsi II növ təyini söz birləşməsi formasında olur. Tədqiqatçıların apardıqları hesablamalar göstərir ki, toponimlərdə II növ təyini söz birləşməsi I növ ilə müqayisədə çoxdur. Tədqiqat zamanı aparılmış müqayisədə I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan toponimlərin sayca az olması faktını bir daha öz təsdiqini tapır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Bakı: Adiloğlu, 1996, 240 s.
3. Əliyeva R.Z. Azərbaycan toponimiyasında gedən proseslər (I hissə) // Filologiya məsələləri. VI b., Bakı: Örnək, 1996, s. 25-47.
4. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II c., (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
6. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
7. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 232 s.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, 162 s.
9. Musayev İ. (Qılman) Bakı və bakiylilər. Bakı: Zaman, 1998, 384 s.
10. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı: Azərnəşr, 1982, 282 s.
11. Osmanov O., Abdullayev B. Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti. Bakı: Maarif, 1979, 132 s.
12. Гаджиева Н.З. Основание пути развития синтаксической структуры тюркских языков. АДД, Москва: Наука, 1976, 22 с.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1985,

MUĞAN ƏSASLI ETNOTOPONİMLƏRİN AREALLARI

Könül Səmədova

f.ü.f.d., dosent

ADPU, Filologiya fakültəsi,

Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda yerləşən Muğan mərkəzli etnotoponimlərdən bəhs olunur. Həm də bu etnonimin yaranmasında və formalaşmasında rol oynayan qəbilələrin yaşayış yerlərindən danışması. Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Monqol etnoniminin fonetik forması kimi tam muğan etnonimiyası o vaxtdan Qax-Muğan toponimində öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklər və türkmənlərin ərazisində Muğan tayfaları da var. Bu, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan saklar və avarların oradakı azərbaycanlıları "Muğan" adlandırması ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da bu bölgənin toponimlərində öz əksini tapmışdır. Muğan düzünün coğrafi adı Azərbaycanın ən qədim poleotoponimlərindən biridir. Kür və Araz çaylarını, Muğan və Şirvan zonalarını yaşayan xalqlar, habelə İran İranını yaşayan xalqlar arasında Muğanın coğrafi adının mənşəyi ilə bağlı bir çox əfsanə və rəvayət mövcuddur. Bu miflərdən bəzilərinə Muğa qəhrəman bir oğlan və bir sıra əfsanələrdə gözəl bir qız kimi təsvir edilmişdir. Eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşayan Yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Hekatay Miletli, Araz çayı yaxınlığında bir kol qəbiləsinin mövcudluğunu qeyd etdi. Bizim e. b. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim Yunan tarixçisi Herodotun fikrincə, Qafqaz dağları arasındakı düzənlikdə Magi, muki və muğa adlı bir qəbilə yaşayırdı. Eramızın I əsrində yaşamış coğrafiyaşünas Strabon Muğanın coğrafi adını "Magan" olaraq qeyd edir və Kür və Araz çaylarının ətrafındakı yerini göstərir. Bundan əlavə, 10-cu əsr ərəb tarixçisi Əl-İncili və İbn Heykəli, 10-cu əsrin coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi və başqaları Muğanın həmin ərazidə yaşayan monqollarla əlaqəli şəkildə meydana gəldiyini göstərir. Ayrıca bəzi orta əsr tarixçiləri 14 və 15 əsrlərin görkəmli alimləri olan 14-cü əsr coğrafiyaçısı Həmdulla Qazvininin əsərlərində Muğanın adını şərh etmişlər.

Açar sözlər:*Muğan, etnotoponim, Qərbi Azərbaycan.*

Mugan based ethnotoponyms areas**Summary**

The article speaks Mugan-based from ethnotoponymes located in Azerbaijan and Western Azerbaijan. Also speaking of tribes playing a role in the formation and formation of this ethnonym, from their habitats. It is known that in the 11th century Azerbaijan was occupied by Mongols, and in this connection, toponyms were created in Azerbaijan, reflecting a number of Turkic tribes. Exactly mugan ethnonymy as a phonetic form of the Mongol ethnonym has since then been reflected in the toponym of Gakh-Mughal. It should be noted that there are also Mugan tribes on the territory of Uzbeks and Turkmen. This is due to the fact that the Saxons and Avars living in the northwestern region of Azerbaijan called the Azerbaijanis there "Mughal". It should be noted that the names of the tribes that were part of the Mongols were also reflected in the toponyms of this region. The geographical name of the Mughan Plain is one of the oldest poleotoponyms in Azerbaijan. There are many legends and legends about the origin of the geographical name of Mugan among the peoples inhabiting the Kura and Araz rivers, the Mugan and Shirvan zones, as well as the peoples inhabiting Iran's Iran. In some of these myths, Mughal is portrayed as a heroic boy and in a number of legends a beautiful girl. Still in BC Hekataeus Miletus, a Greek historian and geographer who lived in the sixth century, noted the existence of a bush tribe near the Araz River. Our e. b. According to the ancient Greek historian Herodotus, who lived before the 5th century, a tribe called Magi, muki and mugha lived in the plains between the Caucasus Mountains. The geographer Strabo, who lived in the first century AD, mentions the geographical name of the Mugan as "Magan" and points to its location around the Kura and Araz rivers. In addition, Ibn al-Kharrizi, the 10th-century Arabic historian Al-Buhārī and Ibn al-Batūta, the geographer of the 14th century, and Yaqut Hamawi, and others show that Mugan was formed in connection with the Mongols who lived in that area. Also, some of the medieval historians have commented on the name of Mugan in the works of the 14th-century geographer, Hamdulla Qazvini, prominent scholars of the 14th and 15th centuries.

Key words:*Mugan, ethnotoponym, Western Azerbaijan*

Самедова Конул

Муганские этнотопонимы районов
Резюме

В статье говорится о муганах из этнотопонимов, расположенных в Азербайджане и на западе Азербайджана. Также говорятся о племенах, играющих роль в формировании и формировании этого этнонима, из их мест обитания. Известно, что в XI веке Азербайджан был оккупирован монголами, и в связи с этим в Азербайджане были созданы топонимы, отражающие ряд тюркских племен. Именно муганская этнонимия как фонетическая форма монгольского этнонима с тех пор нашла отражение в топониме Гах-Моголов. Следует отметить, что на территории узбеков и туркмен существует также племя муган. Это связано с тем, что саксонцы и аварцы, проживающие в северо-западном регионе Азербайджана, называли там азербайджанцев "Могол". Следует отметить, что названия племен, входивших в состав монголов, также были отражены в топонимах этого региона. Географическое название Муганской равнины является одним из старейших топонимов в Азербайджане. Существует много легенд и преданий о происхождении географического названия Мугань среди народов, населяющих реки Кура и Араз, Муганской и Ширванской зон, а также народов, населяющих Иранский Иран. В некоторых из этих мифов Муга изображается героическим мальчиком, а во многих легендах - красивой девочкой. Все еще в Британской Колумбии Гекатай Милетли, греческий историк и географ, живший в шестом веке, отметил существование племени кустарников у реки Араз. Наш е. г. Согласно древнегреческому историку Геродоту, который жил до 5-го века, на равнинах между Кавказскими горами жили племена волхвов, муки и мугха. Географ Страбон, живший в первом веке нашей эры, упоминает географическое название Муган как «Маган» и указывает на его расположение вокруг рек Кура и Араз. Кроме того, Ибн аль-Каба, арабский историк 10-го века Аль-Библия и Ибн Статуя, географ 10-го века, и Якут Хамави, и другие показывают, что Муган был образован в связи с монголами, которые жили в этом районе. Кроме того, некоторые средневековые историки прокомментировали имя Мугана в работах географа XIV века Хамдуллы Казвини, выдающихся ученых XIV и XV веков.

Ключевые слова: Муган, этнотопоним, западный азербайджан.

Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda monqolların tərkibində olan bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Məhz muğan etnonimi də

monqol etnoniminin fonetik forması kimi bu vaxtdan Qax-Mağal toponimində öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklərin və türkmənlərin ərazisində də Muğan tayfası vardır. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan saxurların və avarların oradakı azərbaycanlıları «Muğal» adlandırması da bununla əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da əsasən bu zonadakı toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Muğan coğrafi adına antik müəlliflərin əsərlərində «Moxoena (Ammian Marselin), Plinidə «Moxan-kur» erməni mənbələrində «Muxanx» (Moisey Xorenski), ərəb mənbələrində «Muqan», «Muğan» (Balazori, Təbəri, İstəhri, İbn-əl Kəba, Yaqut Həməvi və b.) gürcü mənbələrində «Mukavan» yazılış formalarına rast gəlinir.

Muğan adının hansı dilə məxsus olması məsələsi də tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, hazırda tarixçilərin türk adlandırdıqları və böyük türk qəbilə birləşmələrindən olan hunlar V əsrdə Azərbaycanın Muğan ərazisinə köçüb orada məskunlaşmışlar. İlk orta əsrlərdə hunların Kür və Araz düzənliklərində yaşaması tarixi mənbələrdən məlumdur. Ziya Bünyadovun əsərində XVII əsrlərdə Azərbaycanda Hun tayfalarından olan Muğan adlı bir xanın adı çəkilir. Bizcə, həmin dövrdə Azərbaycanda hun tayfalarından olan Muğan xan orada, indiki Muqan ərazisində məskunlaşmış və düz onun şərəfinə Muğan düzü adlandırılmışdır.

Çox qəribədir ki, maskut etnonimi özünün ilkin formasında müasir Xaçmaz və Quba inzibati rayonları arasında mövcud olan Maskatar düzü oronimində indiyədək saxlanmışdır. Oronim maskut (maskat) və ləzgi dilindəki «ar» şəkilçisindən ibarət olub «Maskut düzü» mənasını daşıyır [11, 153-155]

Məlumdur ki, bir sıra təkrarlanan eyni oykonimlər Adını daşdığı məntəqənin keçmişdə mənsub olduğu şəxsin adının artırılması ilə bir-birindən fərqləndirilir. Azərbaycan toponimiyasında bu model əsasında diferensiallaşdırılmış 6 yerdə təkrarlanan üç oykonim qrupa təsadüf edilir. Muğancıq Mehrab –Muğancıq Müslüm (Şəhur).[8, 130]

H.Z.Şirvani Muğan toponimi haqqında iki fikir olmasını yazır: «Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə deyirlər ki, oranı müğlər və möbüdlər abad etmişlər.» Eyni zamanda, o, Muğan çölündə Kür çayının sahilində uzaq keçmişdə Muğan adında bir şəhərin olmasını, şəhərin əhalisi, üzümçülük, əkinçilik, bağçılıqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Doğurdan da, hələ XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün «Leyli və Məcnun» poemasında «Mənə Muğandan şərab gətirin» – yazmışdır. XIII əsrdə monqolların hücumu zamanı şəhər xarabazara çevrilmişdir.

Q.Ə.Qeybullayev Azərbaycanda Muğanlı oykonimlərinin çoxluq təşkil etdiyini və onların orta əsrlərdə Muğan düzündə yaşamış müxtəlif tayfaların

toplusunun ümumiləşdirilmiş adını ifadə etməsini qeyd edir. Rus səyyahı I.Kotov XVII əsrdə Muğan düzündə muğanların yaşadığını demişdir.

Muğan Gəncəli - Sabirabad rayonunda kənd soveti və kənd adıdır.

Muğancıq Mehrab və Muğancıq Müslüm - Şərur Rayonunun Qarxun kənd sovetliyində kəndlərdir. Bu toponimlərin hamısı respublika-mızın qədim yer adlarından olan Muğanla əlaqədardır.

Muğan Azərbaycanın qədim torpaqlarındandır. N.M.Vəlixanova X əsr tarixçilərindən Əl-Məsudinin «Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri» əsrinə verdiyi 22-ci şərhdə göstərir ki, Əl-Məsudi iki Muğan ölkəsi adını çəkmişdir. Bunlardan biri Muğaniya -müəllifin dediyi kimi Qəbələ ilə həmsərhəddir, yəni Kür çayından şimalda Girdman, Göyçay çaylarının aşağı axarı boyuncadır. O biri Muğan isə Xəzər dənizi sahilində olmuşdur. Əl-Məsudi xəbərdarlıq edir ki, bu iki ölkə qarışdırılmamalıdır.[4, 64].

Göründüyü kimi, Muğan nəinki bizim dövrümüzdə, hələ çox-çox qədim zamanlarda omonim yer adı imiş. Hazırda Muğan öz ilkin mənasında böyük coğrafi zonanın, düzənliyin adını bildirir.

Ərəb coğrafişünaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indiki Muğan zonasının mərkəzində olmuş məskənə uyğun gəlir. Təxminən 946-1000-ci illər arasında yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əlmüqəddəsi özünün «Əhsən-ətsim fi-mərifət əl-əqalim» (İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü) əsərinin «Ər-Qihab iqlimi» bölməsində belə yazmışdır: «Muğan –iki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir; həmçinin, (şəhər) meydanında bağlar vardır. O da Təbriz kimi (başdan-başa) bağdır. Bu (şəhərlər) islam ölkələrində Ər-Qihab üçün fəxrdir. Bura Ərdəbil və Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 (günlük yol) var. (Muğan) şəhəri gözəldir, kənarları (əkilib) becərilmişdir: buradan 2 çay axır, (adamların) sifəti ləl və mərcan kimidir. Onlar çox sərvətli və hörmətçidir.»

Həmin əsərdə müəllifin digər Muğan haqqında da qeydləri var: «Sərhəd kənarındadır. Burada (əvvəllər) əhali çox idi. İndi isə əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üstündədir.

XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyah alimi Əbu –Həmid Əl-Əndəlusli Əl-Qərnati (1080-1170) də indiki Muğan düzü haqqında məlumat vermişdir. Muğan geniş vilayətdir. Onun kəndləri və çəmənlikləri Azərbaycanda – Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağındadır. Bura isti ölkədir. Azərbaycanın başqa yerləri isə bura nisbətən soyuq olur. Burada türkmənlərin mənzilləri vardır. Bu (yerlərin) hündürlükləri hədsiz, otlaqları çoxdur.

Hal-hazırda burada tatarlar qışlayırlar və yerli türkmənlər isə buranı tərk etmişlər. Əbu-Həmid Əl-Əndəlusli deyir: -Mən (həmin yerdə böyük bir qala gördüm. Onun çoxlu dustaqları vardır. Əhalisi isə ilan və gürzələrin çoxluğundan buradan qaçmışdı. (Əl-Əndəlusli) dedi: Mən oradan (ilanlar olan

yerdənmi?) keçdikdə, bir igid (adam) gördüm və ondan qorxdum» Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, Muğan toponimi şəhər adı, sonralar isə vilayət adı kimi də işlənmişdir. Hazırda o, yalnız düzənlik adı kimi işlədilir.

Qəbələ ilə həmsərhəd olan, yəni Kür çayından şimalda, Girdman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyunca yerləşən vilayətin adı olan Muğan isə bir toponim kimi aradan çıxmışdır. Tamamilə mümkün ki, Qazax, Zaqatala, Qubadlı, Ağdam, Şamaxı, Martuni rayonlarındakı Muğan kənd adları həmin paleotoponimlə bağlı olaraq yaranmışdır. Lakin hər iki Muğan poleotoponimi eyni sözlə əlaqədardır.

Muğan toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Görkəmli toponimist V.A.Nikonov həmin yer adını atəşpərəst mənalı muq sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür. Bununla belə, alim qeyd edir ki, Muğan toponimini indi mənası məlum olmayan başqa sözlə də bağlamaq olar.

Qeyd edək ki, Özbəkistanın Cizak vilayətinin Qalaaral rayonunda da Muğan adlı kənd vardır.

Muğan toponiminin mənşəyini bu şəkildə aydınlaşdırmağa X əsr ərəb coğrafişünası və səyyahı Əbu-Dulafın aşağıdakı qeydləri də imkan verir: Sonra Muğanadək dağlarla Azərbaycana qayıtdım. Mən böyük Təbəristan dənizinin (Xəzər dənizinin –A.A) sahili ilə Şirvan vilayətinə daxil olan Bakuya adlanan yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm; onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır. Bunun yanında gecə-gündüz zanbaq yağı kimi ağ neft axan başqa bir mədən də vardır. Muğanın sinəsində hələ də atəşli çıraqlar yanır [3, 48-52].

Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycanı ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı Muğ dağının adı ilə Səngi Muğan (fars dilindəki sənq «daş» və muqan) adasının adı. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında «moq», muq» sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində Movakan adlı dövlətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafişünasları həmin toponimi də bu Muğan kimi qeyd etmişlər [6, 308-311]

Azərbaycan toponimlərinin Gürcüstan ərazisində geniş yayıldığına da rast gəlmək olur. Məsələn, Muğanlı bir neçə kəndin adıdır. Muğanlı, Girəc Muğanlı, Yor Muğanlı və s. [6, 357-361].

«Xəritələr dövrü» başlayanda isə həmin üç oymaq Böyük Midiya Kiçik Midiya və Muğan (Aymağan) kimi tanınmışdır. Muğan da Midiya kimi başlanğıcda Maqay, sonra Maq Ana adlanmış və zaman keçdikcə Maq Ana-Maq-Muğ Ana, nəhayət Muğan şəklini almışdır. [9, 75]

Nəticə.Nəhayət, Şamaxının qədim Asmaxi variantı diqqəti çəkir. Araşdırmamız göstərir ki, bu As-Az-Azərbaycan maqlarıdır. Maday-Aymaq, mat-mannas adları Şimali Azərbaycanda da çox geniş ərazidə müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə iştirak etmişdir. Mənbələrdə Kür-Araz ovalığının həm də Kürmux, Kürmuğanı adlandığı yada salınır. Muğana–Muğan, MaqanaMon yeri, «Muq»-dan, «Muc»-«muc» – «muccına»-od insan«Od ana»-dır. Maq Muğ «qatı od» kimi həm də «yer-torpaq» mənasında düşünülüb. «An» «yer» (üstündə olmaq) mənasında «ana» Sözüünün baş komponentidir. Muğan ərazi kimi Madayın davamıdır. Onun tarixi-coğrafi sərhəddi Arazın, sonralarsa Kürün aşağı axınınadək davam edib. Kürmeya-Kür muğanı Xəzər sahillərindən indiki Borçalı çökəkliyində uzanırmış. VIII-IX əsrlər xəritəsində Kürün şimalı, Şirvanın aran hissəsi «Muqaniya «-muq ana kimi qeyd olunub [9, 86].

Türkmənistanda Muğanla bağlı cəmi iki toponim Muqal və Muqalbala olduğu halda, Azərbaycanda onların sayı 18-dir.[2, 184-185].

Maqların Azərbaycanın iki hissəsində, hətta Dərbənd bölgəsində yaşaması haqqında fikir söyləmək olar. Indiki Muğan toponimi qədim fars mənbələrində 293-cü ildən çəkilir. Digər Muğan Kürdən şimalda Albaniyanın şimal qərbində gürcü mənbələrində Movakan, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudinin əsərində Muğan [1,61] adı ilə məlumdur. Şəki rayonunun Göynük kəndində Mühlər məhəlləsi, Maq dağı, Quba rayonunun Qaley-Muq dağı, Dərbənd rayonunda Muqartı (qədim türk dillərində art «dağlıq ərazi» deməkdir). və Muq-Aran («kənd» sözü əlavə olunmaqla bu toponim indi «Məhərrəmkənd» formasındadır), Dağıstanda Muğam (Ulluçayın ağzında yer adı), Şimali Qafqazda Muğal –qaya, Mukal dağı, Mukal çayı və b. toponimlər də vardır. Ehtimal ki, bəzi antik müəlliflərin Şimali Qafqazda midiyalılara qohum tayfaların yaşaması haqqındakı məlumatlar məhz maqlara aiddir [10, 118]. Lakin E.A.Qrantovski və I.H.Əliyev Muğan toponiminin muqlara yox, mik (mük) etnonimi ilə əlaqələndirmişlər. Onlar bunu əsas tuturlar ki, Təbəri (IX əsr) və Yaqut Həməvi (XIII əsr) bu toponimi Mukan kimi yazmışlar. Lakin Yaqut Həməvi qeyd edir ki, yerli əhali bu adı «muğan» kimi tələffüz edir.[5, 247]

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.I. Böyük Qafqazın cənub-qərb hissəsinin toponimiyası. – Bakı: Elm, 1993. – 195s.
2. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. – Bakı: Azərnəşr, 1979 -224s.
3. Babazadə Ə. Ayrım dialekti. (Tarixi xülasə və fonetika). Bakı: 1987
4. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). – Bakı: Elm 1996. -250s.
5. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. –Bakı: Oğuz eli, 1998. – 452s.

6. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. – Bakı: Gənclik, 1995. – 464s.
7. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər.- Bakı: Elm, 1995. - 244s.
8. Əhmədov T. El-obamızın adları. –Bakı: Gənclik, 1984. 126s.
9. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. – Bakı: Azər nəşr, 1995. -360s.
10. Qeybullayev Q. Qarabağın etnik və siyasi tarixinə dair. – Bakı: Elm, 1990. -247s.
11. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. - Bakı: Elm, 1990. -148s.

Tivi kəndinin onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri

Sərdar Zeynal

filologiya elmləri doktoru

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan MR Ordubad rayonunun, Tivi kəndinə aid olan onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Tivi kəndinə aid ərazilərdə olan yer – yurd adlarının hər birində bir tarix, bir rəvayət, bir qəhrəmanlıq dastanı gizlənir. Babalarımızın tarixi keçmişini özlərində yaşadan bu adların toplanması və izahı bir çox üstüörtülü məqamların aydınlaşdırılıb ortaya çıxarılmasında, bəlkə də, müstəsna əhəmiyyətə malik olacaqdır. Və bu adların izahı onların əski türk sözlərindən ibarət olduğunu, bu torpaqların bizim ulu babalarımız olan qədim türk tayfalarının əbədi məskəni olduğunu bir daha təsdiq edəcəkdir. Nəzərdən keçirmək istədiyimiz toponimlərin izahına başlayarkən biz akademik Azad Qurbanovun fikirlərini və toponimlərə aid bölgüsünü, əsas götürərək bu işi yerinə yetirməyə çalışacağıq. Akademik bu sahədən bəhs edərkən yazır: “Toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s.adını daşımaqla ortaya çıxarılmışdır”. [1,322] Akademik əmələ gəlmə yollarını nəzərə almaqla toponimləri antroponimlər, etnotoponimlər, hidroponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai- siyasi xarakterli toponimlər, memuar – xatirə toponimləri, kosmotoponimlər və təsviri toponimlər adı altında doqquz qrupa ayırmışdır. Bu bölgüyə əsaslandığında görürük ki, Tivi kəndi ərazisinə aid olan toponimlərin əksəriyyətini antroponimlər və təsviri toponimlər təşkil edir. Tivi sözü Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it türk” (1072) əsərində verilmiş 318 atalar sözü və məsələlərindən birinin tərkibində (Tivi boynu ağrı tir - Dəvə boynuna əyri deyirlər) dəvə mənasında işlənmişdir. Tivi kəndinin yatmış dəvəyə bənzər Sarı qayanın ətəyində yerləşdiyindən, ola bilsin ki, ona verilən bu ad elə o yatmış dəvəyə bənzədilən Sarı qayanın formasına oxşadılaraq verilmişdir.

Açar sözlər: *oronim, oykonim, onomastik vahid, hidronim, linqvistika*

Лингвистические особенности ономастических единиц деревни Тиви

Резюме:

В статье описаны лингвистические особенности ономастических подразделений Ордубадского района Нахчыванской АР, с. Тиви.

Расположенный на территории села Тиви, каждое из названий страны скрывает историю, легенду, героический эпос. Сбор и объяснение имен этих предков из исторического прошлого их предков, вероятно, будет иметь исключительное значение для выяснения и выявления многих поверхностных моментов. И объяснение этих имен еще раз подтверждает, что это древнетюркские слова, и что эти земли - вечная обитель наших великих предков.

Когда мы начнем объяснять топонимы, которые мы хотим рассмотреть, мы попытаемся сделать это, основываясь на взглядах и разногласиях академика Азада Гурбанова. Говоря об этой области, академик пишет: «Генетический и этнолингвистический анализ топонимов показывает, что в разное время существовали определенные тенденции в наименовании географических объектов. Таким образом, названия населенных пунктов и других мест назывались только именем какого-либо человека в какое-то время. В другое время это имя было сформировано на основе названий племен и племен. Таким образом, названия мест были выявлены путем переноса людей, племен, племен, животных, растений, небесных тел, водоемов и так далее ». [Тысяча триста двадцать два]

Топонимы с учетом академического образования подразделяются на девять групп под названием антропонимы, этнотопонимы, гидропонимы, зоотопонимы, фитопонимы, социально-политические топонимы, мемуоны, топонимы, космопонимы и описательные топонимы. Исходя из этой области, мы видим, что большинство топонимов в деревне Тиви являются антропотопонимами и описательными топонимами.

Слово Тиви используется в качестве верблюда в одной из 318 пословиц и слов (скручивание шеи верблюда - шея верблюда) в «Дивану лукате» Махмуда Кашгари - «Тюрк» (1072). Деревня Тиви расположена у подножия Желтой скалы, которая напоминает спящего верблюда.

Ключевые слова: *ороним, унция, ономастическая единица, гидроним, лингвистика*

Linguistic view of the Tivi village onomastic units

Summary:

The article deals with linguistic features of the onomastic units belonging to Tivi village of Nakhcivan AR, Ordubad region.

Located in the territory of Tivi village, each of the names of the country hides a history, a legend, a heroic epic. The collection and explanation of these ancestors' names from their ancestors' historical past will probably have exceptional significance in clarifying and exposing many superficial points. And the explanation of these names once again confirms that they are ancient Turkic words, and that these lands are the eternal abode of our great ancestors.

As we begin to explain the toponyms that we want to review, we will try to do this by basing on the views and division of the academician Azad Gurbanov. Speaking of this field, the academician writes: "Genetic and ethnolinguistic analysis of toponyms shows that at different times there were certain trends in naming geographical objects. Thus, the names of settlements and other places have only been given the name of any person at some time. At another time, this name was formed on the basis of the names of the tribes and tribes. Thus, the names of the places have been revealed by carrying persons, tribes, tribes, animals, plants, celestial bodies, water bodies and so on".

The toponyms, taking into account academic formation, are divided into nine groups under the name of anthroponyms, etnotoponyms, hydroponyms, zootoponyms, phytotoponyms, sociopolitical toponyms, memoons, toponymy, cosmotoponyms, and descriptive toponyms. Based on this area, we can see that most of the toponyms in the Tivi village are antrotoponym and descriptive toponyms.

The word Tivi is used as a camel in one of the 318 proverbs and words (twisting the neck of the camel - the camel's neck) in Mahmud Kashghari's Divanu luqat - it Turk (1072). The Tivi village is located at the foot of the Yellow Rock, which resembles a sleeping camel.

Key words: *oronim, oikony, onomastik unit, hydronym, linguistics*

ANNOTASIYA:

Bu yazıda biz Ordubad rayonunun ərazisində yerləşən, öz zəngin keçmişi, qonaqpərvərliyi və füsunkar gözəlliyi ilə görənlərin yaddaşından əbədi olaraq silinməyən Tivi kəndi ərazisinə daxil olan toponimlərdən bəhs edəcəyik.

Tivi kəndinə aid ərazilərdə olan yer – yurd adlarının hər birində bir tarix, bir rəvayət, bir qəhrəmanlıq dastanı gizlənir. Babalarımızın tarixi keçmişini özlərində yaşadan bu adların toplanması və izahı bir çox üstüörtülü məqamların aydınlaşdırılıb ortaya çıxarılmasında, bəlkə də, müstəsna əhəmiyyətə malik olacaqdır. Və bu adların izahı onların əski türk sözlərindən ibarət olduğunu, bu

torpaqların bizim ulu babalarımız olan qədim türk tayfalarının əbədi məskəni olduğunu bir daha təsdiq edəcəkdir.

GİRİŞ:

Dərindən fikirləşəndə görürük ki, dünyada gözlə görünən, yaxud, gözlə görünməyən nə varsa hamısı sözdür, sözdən ibarətdir. Söz olmasa, nə dağı dağdan, nə bulağı bulaqdan, nə də insanı insandan ayırmaq mümkün olar. Həyatda hər nə varsa, hər hansı birini tapmaqda ilk növbədə köməyimizə çatan söz olur. Ən yüksək zirvədən tutmuş, ən kiçik nöqtəni belə tapmaqda köməyimizə ilk çatan söz olur. O söz ki, onun arxasında insan dayanır, çay dayanır, bulaq, dağ, qaya, ağır dayanır. Bir balaca düşüncəyə daldıqda görürük ki, ətrafımızdakılarla bərabər, özümüz də sözük, sözdən ibarətik. Hər bir kəsin kimliyinin, nəçiliyinin hansı peşə sahibi olduğunu, harada yaşadığının önündə söz dayanır. Biz o sözdən tutub axtardığımız nöqtənin kəşfinə nail oluruq.

Bizi dünyada yaşadan digər xalqlardan seçən, fərqləndirən, özəlliyimizi, gözəlliyimizi ortaya qoyan, onu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıran da sözlərimiz – həmin sözlərdən ibarət olan dilimizdir. Dilimizi təşkil edən sözlər isə ifadə etdikləri mənaya, mənə yaxınlığına, bir – birinə oxşar, eyni məzmun daşıyan varlıq və anlayışları bildirmək cəhətdən müəyyən qruplara bölünür, müxtəlif anlayışlar adı altında qruplaşdırılıb aydınlaşdırılırlar. Bunların hamısı birlikdə isə Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemində öz əksini tapıb aydınlaşdırılır. T.İ. Hacıyev, A.M. Qurbanov, Q.İ. Məşədiyev, E. Əzizov və digərlərinin adını fəxarətlə çəkə bilərik.

Bu yazıda biz Ordubad rayonunun ərazisində yerləşən, öz zəngin keçmişi, qonaqpərvərliyi və füsunkar gözəlliyi ilə görənlərin yaddaşından əbədi olaraq silinməyən Tivi kəndi ərazisinə daxil olan toponimlərdən bəhs edəcəyik.

Tivi kəndinə aid ərazilərdə olan yer – yurd adlarının hər birində bir tarix, bir rəvayət, bir qəhrəmanlıq dastanı gizlənir. Babalarımızın tarixi keçmişini özlərində yaşadan bu adların toplanması və izahı bir çox üstüörtülü məqamların aydınlaşdırılıb ortaya çıxarılmasında, bəlkə də, müstəsna əhəmiyyətə malik olacaqdır. Və bu adların izahı onların əski türk sözlərindən ibarət olduğunu, bu torpaqların bizim ulu babalarımız olan qədim türk tayfalarının əbədi məskəni olduğunu bir daha təsdiq edəcəkdir.

Nəzərdən keçirmək istədiyimiz toponimlərin izahına başlayarkən biz akademik Azad Qurbanovun fikirlərini və toponimlərə aid bölgüsünü, əsas götürərək bu işi yerinə yetirməyə çalışacağıq. Akademik bu sahədən bəhs edərkən yazır: “Toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşıyırdı. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə yer adları şəxs, tayfa,

qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s.adını daşımaqla ortaya çıxarılmışdır”. [1,322]

Akademik əmələ gəlmə yollarını nəzərə almaqla toponimləri antroponimlər, etnotoponimlər, hidroponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai- siyasi xarakterli toponimlər, memuar – xatirə toponimləri, kosmotoponimlər və təsviri toponimlər adı altında doqquz qrupa ayırmışdır. Bu bölgüyə əsaslandığında görürük ki, Tivi kəndi ərazisinə aid olan toponimlərin əksəriyyətini antroponimlər və təsviri toponimlər təşkil edir.

Tivi sözü Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat – it türk” (1072) əsərində verilmiş 318 atalar sözü və məsələlərindən birinin tərkibində (Tivi boynu əgri tir - Dəvə boynuna əyri deyirlər) dəvə mənasında işlənmişdir. Tivi kəndinin yatmış dəvəyə bənzər Sarı qayanın ətəyində yerləşdiyindən, ola bilsin ki, ona verilən bu ad elə o yatmış dəvəyə bənzədilən Sarı qayanın formasına oxşadılaraq verilmişdir. Mən təhsil aldığım illərdə bu atalar sözü Tivi boynu əgri tir (Dəvə boynuna əyri deyirlər). Naxçıvanda şəhərində yerləşən Tarix muzeyinin qarşısından bir şüar kimi yazılıb asılmışdı. Gözəl şairimiz Sabir Rüstəmxanlının qələmə aldığı ”Ömür kitabı” adlı nəsr əsərində isə bu atalar sözü kitabın bolmələrindən birində epigraf kimi verilmişdir. (Tivi adının işlənmə arealının çox geniş olması, bu adda şəhər və kəndlərin çox qədim tarixə malik olması haqqında xeyli materiallar vardır ki, bunlardan sonrakı yazılarımızda bəhs edəcəyik).

Tivi kəndi məşhur Gəmiqaya zirvəsi ilə bir aşırımla birləşən Qara pir və Bibqətəl zirvələrinin ələklərindən axıb gələn bulaqların suyundan yaranan Xırda çayın sağ və sol sahillərində yerləşir. Əhalisinin sayına görə Ordubad rayonunun üçüncü böyük kəndi sayılır. 1727 – ci il tarixli “Naxçıvan sabcağının müfəssət dəftəri”ndə adı çəkilən bu kəndin o zamanlar Azadıciran nahiyyəsinə aid olduğu ildə 7199 ağça vergi verdiyi qeyd olunur. Onun ətrafında yerləşdiyi qeyd edilən bu gün də qəbristanlıqları qalan, Dəmirçi, Puççu, Sürcü, İslami kəndləri haqqında isə heç bir məlumat yoxdur. “Naxçıvan sancağının müfəssət dəftəri”ndə “İslami” kəndinin adı çəkilsə də, “Müfəssət dəftər”də Dəmirçi və Puççu kəndləri haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Ola bilsin ki, türklər bu “müfəssət dəftəri”tərtib etdikləri dildən çox – çox əvvəllər bu kəndlər yer üzündən silinmişdir.

Bunu şümləmə zamanı həmin ərazilərdə misdən hazırlanmış, üzərinə kor təbii şəkildə və kobud formada vurulmuş naxışlar da təsdiq edir.

Akademik A. Qurbanov toponimlərlə bağlı yazır: “Dilimizdəki toponimik vahidlər əks etdirdiyi obyektin görünüşü və xüsusiyyətinə görə bölünür”.

1.Oronimlər – relyef quruluşu formalarının (dağ, təpə, dərə, aşırım) adını bildirən onomastik vahidlər.

2. Oykonomilər – yaşayış məntəqələrinin adı (A. Qurbanov MAƏB “Maarif” nəşriyyatı 1985, səh, 258).

Tivi kəndinin ərazisində yerləşən yer – yurd adlarının əksəriyyəti onların relyef quruluşu və formalarına görə verilmişdir. Məsələn:

Gen dərə - Qarapır dağının arxasında yerləşir, bir tərəfi dağın döşü ilə Xırda şayın mənbəyini, digər bir tərəfi isə Nazağanın arxası ilə Astanalıbəy darı əkəni bir – birinə birləşdirir. “Gen” və “dərə” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Qaranlıq dərə - dərin olduğundan işıqlıq dərəcəsi düzənlik sahələrdən müəyyən qədər fərqləndiyinə görə belə adlandırılır. Qaranlıq və dərə sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Sarı dərə - torpağının rənginə görə belə adlandırılan sarı, sifəti ilə dərə isminin birləşməsi vasitəsi ilə əmələ gələn oronim.

Qızıllı bulaq – hansı əlamətlərinə görə belə adlandırılan bu dərənin kənarında sonralar “Ağdərə” adlanan qəsəbə salınmış və Bibqətəl dağının ətəyində qazılmış şaxtalardan əldə olunmuş qızıl, gümüş, mis burada istifadəyə verilmiş fabrikdə istehsal olunmuşdur. Birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olan bu toponimin birinci tərəfi qızıl ismi ilə “lı” sifətdüzəldən şəkilçisinin birləşməsi, ikinci tərəfi isə bulaq sözündən ibarətdir.

Zəy dərəsi – Tivi kəndinin şimalında yerləşir. Burada “zəy” (İkiqat sulfat turşuları kristallarından ibarət daş) çıxdığına görə bura Zəy dərəsi adlanır . Ulu babalarımızdan başlayaraq son günlərə qədər buradan çıxan zəydən müxtəlif məişət işlərinin yerinə yetirilməsində istifadə olunurdu. Zəy də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş dərə sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu oronim öz işləkliyini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Tivi kəndinin ərazisinə daxil olan sahələrdə bir çox su mənbələri vardır ki, bunların axarı olmadığından bunlar bulaq yox, gözə adlanır. Gözə sözü Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sulu, nəmiş otluq, yaşıllıq yer, rütubətli çəmənlik (III cild, səh.184) kimi aydınlaşdırılır. Tiviyə aid ərazilərdə isə ikinci tərəfi gözə sözündən ibarət olan bulaq adları indi də xalq tərəfindən istifadədədir.

Qanqallı gözə - qanqal ismi + lı sifətdüzəldən şəkilçi + gözə- çeşmə isminin birləşməsindən əmələ gələn bu onomastik vahid Bibqətəl dağının ətəyindən axan bulağa verilən addır. Gözə leksik vahidi yalnız axmaz su mənbələrinə aid olsa da, Qanqallı gözə gur suya malik bir bulaqdır. Ətrafında sıx tikanlı qanqallar bitdiyinə görə Qanqallı gözə adlanır.

Xan Pəri gözəsi – bu su mənbəyi Bibqətəl dağı ilə qabaq – qənşər dayanan Qarapır adlanan dağın döşündən çıxan su mənbəyinə verilən addır. Adında bir zənginlik, bir qədimlik yaşadan bu oronim xan ismi ilə Pəri antroponiminin birləşməsindən ibarət olub ikinci tərəfi gözə ismi ilə si

mənsubiyyət şəkilçisindən ibarət olan ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfini təşkil edir.

Cilliyin gözə - bu ad həmin gözəyə görünüşü, relyef quruluşuna görə verilən addır. Hər tərəfi çil otlarla örtülmüş sahənin rətasından çıxdığına görə belə adlandırılmışdır. Birinci tərəfi ismin yiyəlik halında olan cillik , ikinci tərəfi gözə sözündən ibarət olan bu oronim əslində ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisini itirmiş ikinci növ təyini söz birləşməsindən – cil – lik – in – göz- və ə mortemlərindən ibarətdir.

İstisyyun gözə - oronimi də söz birləşməsindən ibarətdir. Bu birləşmənin digər söz birləşmələrindən fərqi bu söz birləşməsinin birinci tərəfinin birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarətdir. Gözənin suyu isti olduğuna görə bu cür adlandırılan gözə ən qarlı və şaxtalı havada belə ətrafında qar saxlamır, qar əriyib gedir.

Seyidməmmədin gözəsi - bu oronim üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşmışdır. Birinci tərəfi mürəkkəb ad (Seyidməmməd) və yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə gözə sözü ilə üçüncü növ təkinin mənsubiyyət şəkilçilərindən ibarətdir. Gözənin yerləşdiyi yer Seyidməhəmməd adlı şəxsə aid olduğunda yer sahibinin adı söz birləşməsindən ibarət oronimin birinci tərəfi kimi çıxış etmişdir. Tivi kəndi ərazisinə aid olan oronimlərin bir çoxunun tərkibinin, ikinci tərəfini çeşmə sözü təşkil edir. Su mənbələrinin adlarını bildirən birləşmələrin tərkibində işlənən çeşmə sözü (yerin altından sızıb çıxan su mənbəyi, bulaq, qaynaq. Az dili izahlı lüğəti, dördüncü cild , səh.428) fars dilindən alınma olsa da, dialekt və şivələrdə fəal şəkildə işlənəkdədir. Bu su mənbələrinə verilən adların da əksəriyyəti onların relyef quruluşuna, formasına keyfiyyətinə görə verilən adlardan ibarətdir.

Çappa (çapma) çeşmə - birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olan bu oronimin birinci tərəfi feilə ma şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzələn düzəltmə sifət, ikinci tərəfi isə çeşmə sözündən ibarətdir. Su, dərin bir çapılmış – qazılmış yeri xatırladan yerə dolub heç yerə axmadığına görə çapma (cappa) çeşmə adlanır və Bibqətəl dağının Talanqarat ərazisinə yaxın tərəfdə yerləşir. Suyu həmişə olsa da, suyun çıxdığı və axdığı yer müəmma olaraq qalmaqdadır.

Dəli çeşmə - suyu bol, axma sürəti yüksək olan, adı birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət bu oranimə verilən ad , fikrin məcazi mənada işlədilən dəli sözü və çeşmə sözü birləşməsindən ibarətdir. Gur axmasına görə bu cür adlandırılan oranim ilin bütün fəsilərində sürətini azaltmadan qaynayıb axmaqdadır. Oronim dəli və çeşmə sözlərinin (sifət və isim) birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Kor çeşmə - gözü, axan yeri tez – tez dəyişən, bir yerdən yox, yan – yana bir neçə yerdən süzüb gələn çeşmə. Ola bilsin ki, daimi bir yerdən çıxmadığına görə, qaynayan yeri tez – tez dəyişdiyinə görə el arasında bir gözü (çıxan yeri) olmadığına görə məcazi formada belə adlandırılmışdır. Oronim məcazi mənada

işlənən kör sifəti və çeşmə isminin birləşməsindən əmələ gəlib birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarətdir. Kənd ərazisində suyu duzlu, şor olduğuna görə şor çeşmə oronimi də fəal surətdə işlənməkdədir.

Qoşa çeşmə - sadə sifətlə çeşmə isminin birləşməsindən əmələ gəlib, birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan bu oronim relyef quruluşunun zahiri görünüşünə görə adlandırılmışdır. Kiçik bir ərazidə yerləşdiklərinə görə və yanaşı axdıqlarına görə el tərəfindən qoşa çeşmə birləşməsi adlandırılmışdır. Çeşmələrdən biri borular vasitəsilə kəndə gətirilsə də, həmin oykonim yenə də eyni adla “Qoşa çeşmə” adlandırılır.

Tivi ərazisində yerləşən bulaqlardan biri də Xan çeşməsi adlanır. Xan çeşməsinin adı xanlıqlar dövrü ilə səsləşsə də, ona nə üçün Xan çeşməsi deyildiyi haqda məlumat yoxdur. Əvvəllər kəndə gələn el yolunun üstündə yerləşən bu çeşmə öz quruluşu və suyunun dadı – tamı ilə ona yaxın yerləşən çeşmələrin əksəriyyətindən tamamilə fərqlənir. Ola bilsin ki, suyunun dadı – tamına görə, bəlkə də, xanlara layiq çeşmə mənasında işləndikdən sonra axırda gəlib Xan çeşməsi hidronimi kimi formalaşmış. Birinci tərəfi xan ismi, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş çeşmə sözünün birləşməsindən əmələ gələn bu söz birləşməsi bu gün də öz aktivliyini qorumaqdadır.

Tivi kəndi üç tərəfdən sıldırım uca dağlarla əhatə olunub. Kəndin günçıxan tərəfində Kiçik Qafqaz sıra dağlarının ən uca zirvəsi sayılan Qapıçıq aşırımı, Gəmiqaya zirvəsi dayanır. Hündürlüyü 3906 metr olan bu dağ öz quruluşu, coğrafi mövqeyi və görünüşü ilə daha maraqlıdır.

Bibqətəl dağı da Tivi kəndinin ərazisində Gəmiqaya zirvəsinə yaxın yerdə yerləşib. Hündürlüyü 2500 – 3000 metr arasında olan bu dağ ona bağlı olan silsilə dağ zirvələrinin ən yüksəyidir. Ən yüksək zirvəsi bu gün də pir kimi ziyarət olunur. Ola bilsin ki, dağın bu zirvəsi hər kəs üçün əlçatmaz olduğundan bura müqəddəs bir yer kimi ziyarət olunub. Həmin dağın ətəklərində qızıl, gümüş, molibden çıxarmaq üçün bir neçə şaxta qazılmış, uzunluğu kilometrərlə ölçülən bu şaxtalardan çıxarılan qızıl, gümüş, molibden və digər metalların istehsalı ilə uzun illər fəhlələr burada məşğul olmuşdur. Bu oronimin bibi və qətl sözlərindən əmələ gəlməsi, yaxud təkcə sadə söz olan Bibqələl sadə sözündən ibarət olması haqqında konkret elmi məlumat yoxdur. Xalq arasında həmişə müqəddəslik, inam, etibar zirvəsi kimi qalıb və bilirəm ki, əbədi olaraq da qalacaqdır. Kəndin ərazisində Qarapir adlı bir dağ da ucalır. Bu dağ Bibqətəl dağı ilə qarşı – qarşıya dayanır. Hər iki dağ aşırımlar vasitəsilə bir – biri ilə əlaqələnir. Hər iki dağı bir – birindən ayıran, mənbəyi əsasən Nazağa alan yurddan başlayan Xırda çaydır (Suyu az, məsafəsi qısa olduğuna görə el arasında Xırda çay adlanır). Dağın nə üçün Qara pir adlandırılması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Əgər pir sözü dinlə bağlı Qara sözünün sonuna artırılıbsa, bunu bir tərəfdən dinlə bağlayıb yaşını islamdan sonrakı dövrə bağlamaq olar. Ancaq bilirəm ki, dağların yaşı təbiət yaranan zamandan

hesablanır və onlara yaş vermək qeyri – mümkündür. Ancaq Qarapir dağının lap zirvəsində bir pir də yerləşir. Əlləri hər yerdən üzülən bütün əlacsızlar bu pirə üz tutmaq məcburiyyətində qalırlar.

Qara pir – birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan bu onomastik vahidin birinci tərəfi qara, sifətindən, ikinci tərəfi isə ismindən ibarətdir.

AKTUALLIQ:

Dünyada gözlə görünən, yaxud, gözlə görünməyən nə varsa hamısı sözdür, sözdən ibarətdir. Söz olmasa, nə dağı dağdan, nə bulağı bulaqdan, nə də insanı insandan ayırmaq mümkün olar. Həyatda hər nə varsa, hər hansı birini tapmaqda ilk növbədə köməyimizə çatan söz olur. Ən yüksək zirvədən tutmuş, ən kiçik nöqtəni belə tapmaqda köməyimizə ilk çatan söz olur. O söz ki, onun arxasında insan dayanır, çay dayanır, bulaq, dağ, qaya, ağır dayanır. Bir balaca düşüncəyə daldıqda görürük ki, ətrafımızdakılarla bərabər, özümüz də sözük, sözdən ibarətik. Hər bir kəsin kimliyinin, nəçiliyinin hansı peşə sahibi olduğunun, harada yaşadığının önündə söz dayanır. Biz o sözdən tutub axtardığımız nöqtənin kəşfinə nail oluruq.

Bu yazıda biz Ordubad rayonunun ərazisində yerləşən, öz zəngin keçmişi, qonaqpərvərliyi və füsunkar gözəlliyi ilə görənlərin yaddaşından əbədi olaraq silinməyən Tivi kəndi ərazisinə daxil olan toponimlərdən bəhs edəcəyik. Azərbaycanın bütün bölgələrinin, hər bir kiçik coğrafi məkanın adlandırılması məsələsinin öyrənilməsi, etimologiyasının araşdırılması, dil xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Tivi kəndinin onomastikasının öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və statistik metodlardan istifadə edilmiş, müasir dilçilik üsulları tətbiq edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Onomastik vahidlərin tarixini, əmələ gəlməsi yollarını, hansı tarixdən yaranmasını dəqiqləşdirib aydınlaşdırmaq üçün elə bilirəm ki, təkcə dilçilərin tədqiqləri yetərli nəticəyə gətirib çıxara bilməz.

Mənə belə gəlir ki, hər bir onomastik vahidin arxasında böyük bir tarixi maraqlı bir əfsanə, ağılasığmaz bir hikmət dayanır. Bu vahidlərin aydınlaşdırılıb obyektiv gerçəkliyin ortaya çıxarılması üçün, təkcə dilçilərin apardığı axtarışların istənilən nəticəni verəcəyinə inanmıram. Bu cür toponimlərin istənilən səviyyədə izah edilib aydınlaşdırılmasında tək – tək alimlərin

fəaliyyəti deyil, ümumiyyətlə qabaqcıl tarixçi, coğrafiyaçı və dilçi alimlərdən ibarət böyük – böyük qrupların ardıcıl fəaliyyəti gərəkdir.

Ədəbiyyat

- 1.A.Qurbanov. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. 2 cildə. Bakı, 2004
- 2.A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1983
- 3.Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. “Maarif”. Bakı, 1981
- 4.Axundov A. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı: API, 1988.
- 5.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
- 6.Sadoglu Hüseyin. Türkiye’de ulusçuluk ve dil politikaları. 2. Basım, İstanbul: “Bilgi Üniversitesi Yayınları”, 2010, 383 s.
- 7.Turan Serafettin. Atatürk ve Ulusal Dil. “Yenigün Haber Ajansı”, 1998, 107 s. (iybş 5) s. 19),
- 8.Xəlilov Buludxan. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz. Bakı: “Bakı Çap Evi”, 2013, 268 s.
- 9.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 686 s.

Onomastik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” həqiqətlərinin araşdırılmasında rolu

Qəhrəmanova Yeganə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

“Kitabi-Dədə Qorqud” jurnalı qədim türk-oğuz tarixinin öyrənilməsi baxımından ən dəyərli mənbələrdən biridir. Dastanda eramızdan əvvəlki dövrlərdə qədim türk düşüncəsini əks etdirən və günümüzdə qədər gəlib çıxan kifayət qədər maraqlı məqamlar vardır. Dastandakı şəxs adlarının etimoloji cəhətdən araşdırılması göstərir ki, epos ən qədim türk dövrü ilə, o cümlədən şumerlərlə əlaqəlidir. Dastandakı adların böyük hissəsinin qədim türk yazılı abidələri, eləcə də qədim türk ad sistemi ilə bağlılığı burada olan onomastik vahidlərin araşdırılmasına maraq yaradır.

Azərbaycan dilinin, eləcə də xalqımızın tarixi keçmişinin araşdırılmasında misilsiz rol oynayan mənbələrdən birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Dastanın tədqiqi istiqamətində indiyə qədər çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, bu zəngin sənət abidəsinin açılmamış sirləri hələ də qalmaqdadır. Bu baxımdan dastanın dilindəki onomastik vahidlərin tədqiqi xüsusi rola malikdir. Həmin vahidləri araşdırılması dastanın yaranma mühiti, tarixi, eləcə də dili barədə bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirməkdə köməyimizə gəlir.

Dastanda Bayat boyu aparıcı yer tutsa da, tədqiqatçı-alim Zaur Əliyevin haqlı mülahizəsinə görə, “Qayı türklərinin dastanı sayıla biləcək boylar məqsədli şəkildə gizlədilmişdir”. Müəllif fikrini əsaslandıraraq yazır ki, “Məhəmməd peyğəmbərin (S) nəslinin türk soylu Qayı boyuna gedib çıxması fikrini əsas tutaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, məhz ərəblərin ciddi-cəhdlə gizlətdiyi 12 boy Qayı tayfasına aid ola bilər.

Роль ономастических единиц в исследовании истин «Kitabi-Dede Qorqud»

Резюме

«Книга моего деда Коркута» является одним из основных источников в изучении тюркско-огузской истории. В эпосе достаточно моментов, перекликающихся с тюркским мышлением периода до нашей эры. Этимологическое толкование имени Коркута сводит к тому, что эпос

относится к самой древней эпохе и связан даже с шумерами. Большая часть ономастических единиц эпоса, являясь древнетюркского происхождения, в то же время отражает систему тюркских имён.

Одним из источников, которые играют неоценимую роль в изучении азербайджанского языка и исторического прошлого нашего народа, является Китаби Дада Горгуд. Несмотря на то, что было проведено много исследований по изучению эпоса, неоткрытые секреты этого богатого художественного памятника остаются. В связи с этим изучение ономастических единиц на языке саги играет особую роль. Изучение этих разделов поможет нам прояснить многие спорные моменты о происхождении, истории и языке эпоса.

Хотя Баят занимает лидирующее положение в эпоху, по словам ученого-исследователя Заура Алиева, «богатые, которых можно считать легендой турок-каяков, были намеренно спрятаны». Ссылаясь на мнение автора: «Основываясь на идее пророка Мухаммеда (S), идущего вдоль турок турок, можно сделать вывод, что оно может принадлежать 12-летнему племени кай, которое арабы тщательно скрывали.

Ключевые слова: Коркут, ерос, шумерский язык, древнетюркский язык, огузской истории

The role of onomastic units in the study of truths “Books of my grandfather Korkut”

Summary

"The book of my grandfather Korkut" is one of the main sources in the study of the Turkic-Oguz history. There are enough moments in the epic that have something in common with the Turkic thinking of the period before the Common Era. The etymological interpretation of the name of Korkut reduces to the fact that the epic belongs to the most ancient epoch and is connected even with the Sumerians.

Most of the onomastic units of the epos, being of ancient Turkic origin, at the same time reflect the system of Turkic names.

The first of the sources that play an invaluable role in the study of the Azerbaijani language and the historical past of our people is "Kitabi Dede Gorgud". Although much research has been done on the study of the epic, the undiscovered secrets of this rich art monument remain. In this regard, the study of the onomastic units in the language of the saga has a special role. Examining these units will help us to clarify many controversial points about the origin, history, and language of the epic.

Although Bayat has a leading position in the epoch, according to research scientist Zaur Aliyev, "the rich, which can be considered a legend of the Kayak

Turks, have been intentionally hidden.” Referring to the author's opinion, “Based on the idea of the Prophet Mohammed (S) descending along the Turks of the Turks, one can conclude that it may belong to the 12-year-old Kai tribe, which the Arabs have carefully concealed.

Key words:Копкыт, epos, Sumerian language, ancient Turkic language, Oguz history

ANNOTASIYA:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim türk oğuz təfəkkürünü əks etdirən ən etibarlı və zəngin mənbələrdən biri kimi diqqəti cəlb etdiyindən bütün dövrlərdə bu dastanın araşdırılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Məqalədə dastanın ad sistemini, o cümlədən şəxs adları araşdırılmış, qədim türk adlarının eposda özünü göstərən xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Maraqlı hal budur ki, dastanın onomastik sistemi, xüsusən şəxs adları qədim şumer adları ilə yaxından səsləşir. Bu uyğunluğun təsadüfi yox, sistem xarakterli olması türk-şumer əlaqələrinin öləri deyil, genetik bağlılığını sübut edir. Məqalədə şəxs adlarının etimoloji izahı verilmiş, eposla bağlı bir qaranlıq məqamların araşdırılmasında rolu izah olunmuşdur.

GİRİŞ:

Azərbaycan dilinin, eləcə də xalqımızın tarixi keçmişinin araşdırılmasında misilsiz rol oynayan mənbələrdən birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Dastanın tədqiqi istiqamətində indiyə qədər çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, bu zəngin sənət abidəsinin açılmamış sirləri hələ də qalmaqdadır. Bu baxımdan dastanın dilindəki onomastik vahidlərin tədqiqi xüsusi rola malikdir. Həmin vahidləri araşdırılması dastanın yaranma mühiti, tarixi, eləcə də dili barədə bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirməkdə köməyimizə gəlir. Təkcə Arif Acalov tərəfindən latış dilində çap olunan “Mənim ulu Atam və Kitabım” əsərində 100 adda toponim, etnonim, şəxs adları, dini ifadələr, mifik obrazların, eləcə də söz və ifadələrin izahı verilmişdir ki, bu izahlar eposun məzmunu, tarixi, obrazlar aləmi barədə daha dəqiq məlumatlar əldə edilməsinə imkan yaradır. İ.Şıxıyevanın statistik hesablamalarına görə, “Dədə Qorqud”da işlənən 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb, 2-si fars mənşəlidir. (8, s. 111). Bu baxımdan Ə.Dəmirçizadədən başlayaraq dil tarixi sahəsində çalışan alimlərimizin, o cümlədən T.Hacıyev, Q.Kazımov, E.Əlibəyzadə və neçə-neçə digər tədqiqatçı-alimlərimizin araşdırmaları xüsusi maraq doğurur. O.Ş.Gökyaydan başlayaraq tədqiqatçıların oğuzların Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda yaşaması, bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmaları haqda fikirləri diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı yazır ki, “Rivayətlərə görə, efsanevi Oğuz zamanında Azərbaycana gəlip yerləşən Oğuzların yaylaqları Tebrizin güneyindəki Ulan yaylaqlarını, Ala Taq yaylaqlarını və Şaraban dağlarında isimləri de Arran

ve Muqan obaları olmaq üzərə yerləşmiş imişlər. Lakin şu oğuzlar da Azərbaycanda mevcut olan en eski oğuzlar degildir”.

Deməli, dastanı yaradan oğuzlarıntarixi kökləri daha qədimə gedir, bunlar bir çoxlarının iddia etdiyi kimi səlcuq oğuzları deyildir.

ŞUMER TÜRK ŞƏXS ADLARININ PARALELLİYİ

Tədqiqatçıların haqlı olaraq göstərdiyi kimi, “Dədə Qorqud” kitabında şaman, ozan, aşiq təfəkkürünün ortaqlığı aydın nəzərə çarpır: mifoloji şüur ifadə edən sakral söz, epasa xas həqiqi söz və dastana uyğun bədii söz vəhdət yaradır. Nəticə etibarilə, qüdsi, tarixi, estetik məzmun çulğalası (3, s. 60-72) Bu baxımdan dastanın yaranma tarixi əksər tədqiqatçılar tərəfindən VI-VII əsrlərə aid edilsə də, bəzi boyların eramızdan əvvəlki dövrlərə aid olması, protoazərbaycan təfəkkür tərzini və dilini əks etdirməsi haqqında fikirlər də mövcuddur. Bu tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında dastanın dilində işlənən onomastik vahidlərin rolu böyükdür. Burada “Dədə Qorqud”un şumer dastanları ilə səsləşən məqamlarına diqqəti cəlb etmək yerinə düşür. Q.Kazımov göstərir ki, “şumerlərin yaratdığı doqquz eposun çoxu qədim Azərbaycan dövləti olan Aratta ilə bağlıdır” (5, s.76). E.Əlibəyzadəyə görə, “Bilqamıs” dastanının adı sonrakı türk dastanlarının bir sıra qəhrəmanlarının adı ilə eyni quruluşludur. Dastanın əsas qəhrəmanının adı müxtəlif variantlarda qeyd olunur: Bilqamıs/Bilgəmis/Bilqamış/ Bilqameş və ya Gilqamıs/Gilqameş. Bu adla qədim türk qəhrəmanlarının adları-Alpamıs/Alpamış (özbəklərdə), buğrancı oğlu İlalmış/İlalmıs, Tərsuzamış/Tərsuzamıs “Dədə Qorqud kitab”ında) adları arasında oxşarlıq və ahəngdar səslənmə təsadüfi olmayıb, bu qəhrəmanların bir mənəvi telə bağlılığına, “qardaşlığına”, bir ana kökdən çıxdığına, bir qaynaqdan gəldiyinə şahidlik edir” (2, s.78) Ə.F.Qorqud Şumer-Azərbaycan dilindən sami, Hind-Avropa və Qafqaz dillərinin bəhrələndiyini, həmin dillərin şumer-Azərbaycan dilinin hesabına zənginləşdiyi dünya alimlərinin çoxu tərəfindən etiraf və təsdiq edilmişdir”(4, s.12). Şumer, “Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan dili arasında eyni sözlərin müqayisəsini aparan müəllif bir sıra onomastik vahidləri də təqdim etmişdir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Şumer dili	“Dədə Qorqud” dili
Bur u /Burulan/	Bur-ulan /Burlaxatun/
Diriq /diri olmaq/	Diri /Dirə xan/
Aratta /ölkə adı/	Arat /sulu yer/
Tar-ı /Tanrı/	Tanrı
Tenqri /Tanrı/ Tanqri	
Qor /kor/ odun, qara kömür	Qor /od/ Qorqud
Qud /qüvvət/ Qud /Qorqud/	
Maqan /maqçı, odçu, şaman/ Maqan /şaman-qaman/ və s. (4, s.12-13)	

Göründüyü kimi, Şumer və “Dədə Qorqud” paralelləri bir-birinə tamamilə uyğundur və bu hal adi bir təsadüf deyil, eyni kökün, eyni başlanğıcın göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir.

ŞUMER, “AVESTA”, “DƏDƏ QORQUD” AD PARALELLİYİ.

Ə.Fərzəli daha sonra “Avesta” ilə müasir Azərbaycan dili sözləri arasında müqayisə aparmış, tamamilə məntiqli bir nəticə əldə etmişdir ki, “Avesta” dili ifadəsi əvvəllər uydurulmuş “Pəhləvi dilinə yaxın “Avesta dili” deyil. “Pəhləvi dilinə yaxın Avesta dili”nin heç zaman mövcud olmadığını elm çoxdan təsdiq etmişdir. Bizim misalda söhbət “Avesta” abidəsinin öz dilindən gedir ki, bu dilin sözləri də prototürkcə-protoazərbaycancadır. Bu həqiqəti böyük türk alimi Ə.Cavad hələ 1930-cu illərdə aşkara çıxarmışdır” (4, s.15). Məhrum alim “Avesta” əlifbasının qədim sami və finikiya əlifbalarının mənbəyi olduğunu göstərərək yazırdı ki, “Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkili yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb, onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind: uyğur və dünənki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət, bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır. Məhz “Avesta”nın qələmə alındığı və azı 7000 il yaş verilən və bu gün artıq .orxon-Yenisey əlifbasının timsalında bird aha tam aşkarlanan lifba həm də Şamaxı və Naxçıvan / Gəmi qaya / işarələrində aşkarlanmışdır” (4, s.15). Ə.Fərzəli Ə.Cavadın fikirlərinin ümumiləşdirərək belə bir doğru qənaətə gəlmişdir ki, “Bu fakt “Avesta”nın qələmə alındığı əlifbanın, o sıradan Orxon-Yenisey əlifbasının da ən azı 7000 il əvvəl Azərbaycanda yarandığını söyləməyə tam əsas verir”(4, s.15) Qeyd edək ki, E.Əlibəyzadənin tədqiqatlarında da “Avesta”nın, eləcə də şumer dastanlarının dilinin məhz türk-Azərbaycan dili olduğu sübut olunmuşdur. (1, s.21)

“QORQUD” ADININ ETİMOLOJİ İZAHİ

Burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri bundan ibarətdir ki, Qorqud adının birinci tərkib hissəsi olan qor/kor sözü şumercədə də dastandakına uyğun mənada mövcud olmuşdur. Tədqiqatçılardan Qalib Sayılov Qorqud adı ilə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- “Qorqud” – “qor” və “qut” sözlərinin birləşməsindən yaranmış sözdür, Qorqut xoşbəxtlik mayası, bəxt mayası, can, ruh mayası, xeyirxah ruh mayası, həyat qüvvəsi mayası, həyatverici mayası, həyatverici maya... xoşbəxt od, xoşbəxtlik odu, bəxt odu, xeyirxah ruh, həyat qüvvəsi odu, həyatverici od deməkdir.

- “Qorqud” sözü Tanrıçılıq inancında Tanrının öz məxluqunu qoruması, himayə etməsi təsəvvürü ilə bağlıdır.

- “Qor” sözü şanlı, şöhrətli mənasındadır və “qorqud” adı “şanlı, şöhrətli qurd” deməkdir.

- Dədə Qorqud türk xalq inanışlarında qeyb dünyası (görünməzlər aləmi) ilə bağlı övliyədir.

- Qorqud əfsanələrdə ozan, ağsaqqal, qopuzun yaradıcısı, övliya, təbib, şeyx, şaman, dədədir.

- Qorqud ilkin şaman, şaman və nəğməkarların hamisi, simli alət qopuzun ixtiraçısıdır.

- “Rəsul əleyhisəlam zəmanı” semantemi- sonrakı islami transformasiyadır. “KDQ-un islamdan öncəki dastan formasında zaman qəlibi hökmən “Qorqud ata adlı bir ərin qopmasını “Oğuz xanının zamanına” aid etməli idi və yaxud onun ən mümkün formalarından biri budur”.

- Qorqud atanın adındakı “ata” semantemi etnokosmik invariant təşkil etməklə Qorqudun mediativ və əcdad funksiyalarını öz içərisinə alır. Qorqudun “Ata” adı onun əcdad kultu ilə bağlılığını, icma başçısı, şaman-kahin (“qam ata”), Tanrıçılığın peyğəmbəri (savçısı) olduğunu göstərir.

- Qorqudun adındakı “Dədə” və “Ata” işarələri “əcdad ruhlarla bağlılığı”, “əcdad ruhuna məxsus kodu və şamanlıq-övliyalıq sintezindəki mifik mahiyyəti” göstərir (6, s.107-108).

Qorqud sözü haqqında irəli sürülən fikirləri ümumiləşdirən müəllif bu qənaətə gəlir ki, “Qorqudun kimliyi bu işarələrdə üzə çıxır: xoşbəxtlik mayası, xoşbəxtlik odu, qoruyucu tanrı, şanlı, şöhrətli qurd, ozan, ağsaqqal, qopuzun yaradıcısı, övliya, təbib, şeyx şaman, dədə, şaman və nəğməkarların hamisi, simli alət qopuzun ixtiraçısı, ilk əcdad, icma başçısı, şaman-kahin, Tanrıçılığın peyğəmbəri”(4, s.108). Qorqud sözünün izahını bu adı əmələ gətirən qor və qud sözlərinin şumerçədəki semantikasına uyğun izah etsək, “qor” od, “qut” isə qüvvət mənasında başa düşüləcəkdir. Ə.Fərzəli də qoşa işlənən “Dədə” və “Qorqud” sözlərinin ulu başlanğıcda eyni məzmunu ifadə etdiyini göstərir: “Dədə insana çevrilmiş, insanlaşmış Odun ilki, başlanğıcıdır.Özülə-bünövrəyə çevrilən Oddur.Və məhz Od-Baba kimi, “Dədə”dir,nəslin binasını qoyandır, bünövrəçidir. “Qorqud” da azacıq fərqlə belə keyfiyyət daşıyıb. Və məhz “Qor” kimi Işığın əvvəlidir. Bütün işıqlar – rənglər “Qor”dan – “qara”dan doğulur.Bütün ozanlar: şamanlar, bilicilər, müdriklər də “Qorqud”dan başlanır. Və bu doğumdan – başlanmadan bu ulu adın: “Qorqud” adının ulu məzmunu da açıqlanır: Işıq – Qüvvət: Yaradan Işıq – Qorqud: Od –başlanğıc, güc-qüvvət-ilham, həyat, xoşbəxtlik verən – yaşadan, fərəh gətirən, ucaldan Od. “Qorqud” – işığı göndərən mənbə, özül kimi, həm də Işıq – Qüvvətdir. “Qorqud”: “Qor” kimi odun, işığın, “Baba” kimi isə nəslin “dibi”, əvvəli, başlanğıcıdır”. (4, s.28). Müəllifin fikrincə, “ “Dədə Qorqud”: Başlanan od, İlkin od, Od-Dədə və xalq arasında da yaşayan Qor Dədə, Dədə Qor – Dədə Qorquddur. “Dədəm Qorqud” – məhz başlanğıc kimi, həm də “Adəm Qorqud” və “Oğuz Qorqud”

məzmunundadır. Beləliklə, üç Qorqud, üç Ata-Dədə, üç Od Başlanğıcı. Eyni Dədənin: Od və nəsil başlanğıcının üç ulu adı, fikrimizcə, hər üç ad Ulu dil çağlarından gəlir.” (4, s.28-29).

Müəllifin gəldiyi maraqlı qənaət bundan ibarətdir ki, “Həm də başlanğıc – bünövrə kimi, dədələr üç deyil, çoxdur: Dədə Bilqamıs, Dədə Odin, Dədə Cünun – Aşıq Cünun və s. ...Meydanda isə daha çox, məhz üç Dədə: Oğuz, Adəm və Qorqud dayanıb. Və bunların tarixi ardıcılığı xüsusi araşdırma tələb edir. Üç “başlanğıc – dədə” və bunların bir ümumi adı: “Dədə”. Fikrimizcə, məhz “Dədə”nin sirri daha dərin qatlara bağlanır”. (4, s.29) Həmin dərin qatları araşdıran Ə.Fərzəliyə görə, “Adəm, Oğuz və Babaya çevrilən Oddur. Ayrıca Ata-Dədə isə: Tanrıdır.- Tək, vahid, “ucalardan uca, kimsə bilməyən necə?”- Tanrıdır, “Bütün aləmləri yaradan Tanrıdır”. Necə ki, Şumer azərbaycanlılarında da “Dədə” (“Dada”), “Ata” (“Ada”) – Tanrının adıdır... “Dədə” adı “Qorqud”a qoşulmaqla, onu “Adəm”dən, “Oğuz”dan və başqa od-başlanğıclardan – dədələrdən (babalardan) fərqləndirib. Beləliklə, “Dədə/m Qorqud” ikiqat başlanğıc/ikiqat od başlanğıcı olmaqla, bütün dədələrdən (babalardan) daha uca mərtəbəyə qalxmış olur”. (4, s.29).

Deməli, Dədə Qorqudun qeybdən dürlü xəbərlər verməsi, bilici şəxsiyyət olması da onun Tanrıya bağlılığının, Tanrı soraqçısı olmasının nəticəsidir. Ona görə də Oğuzdan və Adəmdən fərqli olaraq Qorqud Dədə təyinedici sözü ilə işlənir. Dədə Qorqud Od baba, İşıq baba, Xeyir baba olduğu üçün insanların köməyinə yetir, müşkülünü həll eləyir.

Qeyd edək ki, Dədə Qorqud sözünü Dədə Günəş adı ilə izah edənlər də var. Qədim türk inancında Günəş kultunun olmasına əsaslananların fikri də Qorqud adını Od başlanğıcı hesab edənlərin fikri ilə uyğunluq təşkil edir, çünki günəş həm də od saçan, işıq saçan qüvvədir, Tanrının nişanəsidir. Ona Dədə Qorqudu Günəş ata hesab edənlərin fikrinə də haqq qazandırmaq mümkündür. Maraqlıdır ki, Qorqud sözünün etimologiyasını Şumerlə bağlayan O.Süleymenov Həmin sözün qədim formasının “Görgüt” olduğunu, “gör” sözünün şumercə “hör” günəş sözü ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (7, s.213). Başqa bir mülahizədə Qorqud adı Albanlarla bağlı izah olunur, İndiki Ermənistandakı Gorus sözü Qor-is, Gor –ata mənalarında təqdim edilir, Alban dilindəki Oros, Oroys adları da dastandakı Aruz, Uruz kimi adlarla müqayisəyə cəlb edilir.

Artıq bir sıra alimlər haqlı olaraq dastanın 24 qədim oğuz boyunun sayına uyğun olaraq elə 24 boydan ibarət olduğu, 12 boyun məqsədli şəkildə gizlədildiyini xüsusi vurğulayırlar. Dastandakı oğuzların Sağ və Sol qanada, yəni Boz Oqlarla Üç Oqlara ayrıldığını bildirən Q.Kazımova görə, Sağ qanadın ilk boyunun adı qayı, sol qanadın ilk boyunun adı isə bayat olmuşdur (5, s. 374). Dastanda Bayat boyu aparıcı yer tutsa da, tədqiqatçı-alim Zaur Əliyevin haqlı mülahizəsinə görə, “Qayı türklərinin dastanı sayıla biləcək boylar

məqsədli şəkildə gizlədilmişdir”. Müəllif fikrini əsaslandıraraq yazır ki, “Məhəmməd peyğəmbərin (S) nəslinin türk soylu Qayı boyuna gedib çıxması fikrini əsas tutaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, məhz ərəblərin ciddi-cəhdlə gizlətdiyi 12 boy Qayı tayfasına aid ola bilər” (9).

AKTUALLIQ:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı elə zəngin və danılmaz mənbədir ki, onun istənilən istiqamətdə araşdırılması ən qədim türk dövrlərinə aid tarixi, etnoqrafik, dil faktlarının düzgün araşdırılmasına kömək edir. Bu baxımdan dastanın dil faktlarının tədqiqinin xüsusi rolu vardır. Son araşdırmalar göstərir ki, dastanda qədim türk düşüncə və həyat tərzini indiyəqədər deyildiyi kimi, yalnız eramın əvvəlləri ilə bağlı deyil, eramızdan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu baxımdan eposda qədim türk təfəkkür tərzini ilə şumer düşüncə tərzini qarşılaşdırırlar bu ikisi arasında çox mühüm bağlılıq aşkar etmiş və bu bağlılığın sadəcə bir təsadüf olmadığını, kök bağlılığı, qohumluq əlaqəsi kimi izah edirlər. Sözsüz ki, belə bir məntiqi nəticə türk tarixinin ən qədim dövrlərinə işıq salmaq imkanı verir. Bu mənada dastanın dilində rəsy gəlinən adların, o cümlədən şəxs adlarının şumer dili ilə əlaqəsini araşdırmaq olduqca maraqlı məticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ad sisteminin araşdırılması bütövlükdə türk ad sisteminin qədim tarixinin üzə çıxarılması, bu sistemin hansı ənənələr əsasında meydana çıxmasının aşkarlanması baxımından aktualıq kəsb edir.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

“Kitabi-Dədə Qorqud” antroponimikasının öyrənilməsi, tədqiqi zamanı , əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metodundan, eləcə də təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ:

Yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, “Dədə Qorqud” dastanının hələ açılmamış sirləri çoxdur. Son günlərdə dastanın üçüncü nüsxəsinin, 13-cü boyunun tapılması, daha yeddi boyun da aşkarlanacağı faktları sübut edir ki, tədqiqatçıların dastanın 24 boydan olması haqqında irəli sürdükləri fikirlər inandırıcı və məntiqlidir. Deməli, dastanın yeni-yeni boylarının araşdırılması istiqamətində işlər daha da gücləndirilməli, eposun dil faktlarının tarixi faktların izahında rolu düzgün müəyyənəşdirilməlidir. Dastanla bağlı mübahisəli fikirlərin izahında boylarda rast gəldiyimiz müxtəlif onomastik vahidlərinin mənşəyinin və məzmununun düzgün izah edilməsi və əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ana kitabələr. Tərtib edən Əlibəyzadə E. Bakı, 1996
2. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, “Gənclik”, 1998
3. Hacılı A. “Dədə Qorqud kitabı”: epik təfəkkür və tarix // “Dədə Qorqud” jurnalı, 2, Bakı, 2002.
4. Qorqud Fərzəli Ə. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif, 1999
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003
6. Sayılov Q. Folklor və islam: Nəzəri-epik kontekst. Bakı, Elm və təhsil, 2018
7. Süleymanov O. Azya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
8. Şıxıyeva İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adlarının linqvostatistik xüsusiyyətləri. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri”. Bakı, 1993
9. <http://news.lent.az/news/210483>

İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər

Ülviyyə Hacıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
Email: ulviyyehaciyeva13@mail.ru

Xülasə

Onomasiologiya nəzəri dilçiliyin xüsusi adlarını öyrənən şöələrindən biridir. Onomasiologiya termininin əsası əsasən 19-cu əsrdə qoyulmuş, lakin bu termin öz adını 1902-ci ildə almışdır. Buna səbəb isə avstriyalı dilçi Adolf Zaunerin Roman dillərində bədən üzvləri haqqında yazmış olduğu terminoloji əsər olmuşdur. Məhz bundan sonra onomasiologiya elmi yaranmağa başlamış və heç təsadüfi deyil ki, onomasiologiya ilə bağlı əsərlər əsasən Roman dilçiləri tərəfindən yazılmışdır. Daha ilkin tədqiqatlar əsasən etimologi araşdırmalar üzərində qurulmuşdur.

Onomastikanın tədqiqat obyektı lüğət tərkibinin geniş bir layını təşkil edən xüsusi adlardır. Bu məqalədə isə İngilis dilində toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlərin rolundan bəhs edilir. Toponim yaradan əsas elementlərin şəkildə, ön şəkilçi və prefikslər, sözlükləri və zərflərin olduğu tədqiq edilir. Toponim yaradan əsas elementlər məqalədə toplanmışdır. Burada adı keçən hər bir toponim demək olar ki, ingilisdilli cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən tanınır. Toponimik təsnifatla bağlı müxtəlif dilçi alimlərin fikirləri də məqalədə öz əksini tapmış və ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *toponim, morfoloji, morfem, leksem, semantik, struktur, metod, coğrafi termin*

Summary

Ulviyya Hacıyeva

Different elements in the formation of english toponyms

Onomasiology is one of the main branches of theoretical linguistics learning private names. Onomasiology was initiated in the late 19 th century, but it did not receive its name until 1902, when the Austrian linguist Adolf Zauner published his study on the body part terminology in Romance languages. And it was in Romance linguistics that the most important onomasiological works were written. Early linguists were basically interested in the etymology.

The main field of investigation of onomastics is private names which in its turn takes one of the largest parts of the vocabulary of any language. The article was devoted to the formation of English toponyms with the help of different elements. Here the main components are affixes, both suffixes and prefixes, prepositions and adverb. The most popular toponym making elements were included in the article. All the names of places of The United Kingdom are very familiar to the English speaking community. Classifications given by different authors are also very important. The list of used literature was given at the end of article.

Key words: *toponym, morphological, morpheme, lexeme, semantical, structure, method, geographical term*

Ульвия Гаджиева

Различные элементы в формировании английских топонимов

Резюме

Ономасиология-это направление теоретической лингвистики, которое занимается изучением собственных имен. Основа термина «ономасиология» была заложена в 19 веке, однако свое название он приобрёл в 1902 году, когда австрийский лингвист Адольф Заунер опубликовал свою работу о терминологии частей тела на романских языках. Именно после этого начала формироваться наука ономасиология и не удивительно, что большинство работ связанных с ономасиологией, были написаны романскими лингвистами. Ранние лингвисты в основном интересовались этимологией.

Объектом исследования ономастики являются собственные имена, составляющие большую часть словаря. Статья посвящается формированию английских топонимов с помощью различных элементов. Основными компонентами являются суффиксы, приставки, предлоги и наречия. Самые известные элементы, образующие топонимы, включены в статью. Все названия мест в Великобритании знакомы англоговорящему обществу. Классификации, данные различными авторами, также очень важны. Список использованной литературы предоставлен в конце статьи.

Ключевые слова: *топоним, морфологический, морфема, лексем, семантика, структура, метод, географический термин*

Annotasiya

Dilçiliyin geniş maraq doğurduğu sahələrdən biri olan Onomastika öz yeniliyini, aktuallığını qoruması baxımından, dilçiliyin digər sahələrindən fərqlənir. Buna səbəb isə əsasən mütəmadi olaraq xüsusi adların, yer adlarının

yeniləşməsidir. Lakin, “İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər” adlı məqalə bu baxımdan nisbətən geri qalır.

Bildiyimiz kimi, ingilis xalqı tarixən öz ənənələrinə, adətlərinə önəm verən və demək olar ki, öz mühafizəkarlıqları ilə seçilən bir xalq olmuşdur. İngilis xalqına xas olan bu xüsusiyyət isə əsasən ingiltərəyə xas toponimlərin yaranmasında özünü göstərmiş, və əsrlərlə öncə yaranmalarına baxmayaraq, o toponimlər hələ də öz işləkliliklərini qorumaqdadırlar.

Bu məqalədə əsas diqqət ingilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlərin roluna və funksiyasına yönəlmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu prosesdə əsas iş suffikslərin, prefikslərin, sözlülərinin, zərflərin üzərinə düşür.

Giriş

Toponimik tədqiqatın ən vacib məsələlərindən biri təsnifatdır. Müxtəlif ölkələrdə toponimiyanın müxtəlif təsnifatları təklif edilmişdir. Bu müxtəlifliyin səbədi aydındır, çünki coğrafi adlar mənşəyinə görə müxtəlifdir. Digər tərəfdən toponimika üç elm sahəsi ilə əlaqədardır. Bununla belə təsnifatda hələlik vahid bir nəticəyə gəlinməmişdir.

A.Superanskayaya görə toponimlər aşağıdakı formalarda təsnif oluna bilər:

Adların adlandırılan obyektlərlə əlaqəsi; təbii yaranmış və süni yaradılmış adlar; makro və mikro adlar; adların strukturu; adların xronoloji təsnifi; adların etimoloji təsnifi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin və alınma adlara bölünməsi; adların onlarda əks olunmuş anlayışlara görə təsnifi; üslubi və estetik təsnifat [1, 9].

V.A.Juçkeviç bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, toponimlər bir neçə cür təsnif oluna bilər. Müəllifin fikrincə toponimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi üçün onları ən əvvəl dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmək lazımdır. Bundan çıxış edərək o, morfoloji cəhətdən toponimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölməyi tövsiyyə edir. Toponimlərin etimoloji prinsipə görə təsnifində isə adlar aydın və naməlum adlara bölünməlidir [2,86-88].

Toponimlərin təsnifatı məsələsi ilə E.M.Çernyakovskaya da məşğul olmuşdur. Müəllif bir sıra xarici və rus tədqiqatçıların toponimik təsnifatını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlir ki, indiyə qədərki toponimik tədqiqatlarda əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplər qabarıq şəkildə özünü göstərir: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-sözdüzəldən; 3) binar-qoşaplanlı (leksik-semantik və morfoloji) [3, 65].

Azərbaycan dilçilərindən isə görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov daha çox onomastika ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və bu tədqiqatlar zamanı toponimlərə də geniş yer vermişdir. Onun fikrincə xüsusi yer adları bildirən sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) ən qədim toponimlər; 2) qədim toponimlər; 3) yeni toponimlər [4, 36]

Müasir ingilis toponimikası adların çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Toponimlərin bir sistem kimi öyrənilməsində iki metoddan – sinxronik və diaxronik metoddan istifadə olunur. Toponimlərin müasir tərkibi sinxronik faktor kimi, onların formalaşması prosesi isə diaxronik faktor kimi göstərilir.

İngilis toponimiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, toponimi təşkil edən komponentlərin nadir hallarda müasir ingilis dilində uyğunluğu olur. Bəs bu nə ilə izah olunur? Bu suala diaxroniya cavab verir. Diaxroniya adların morfoloji strukturunun dəyişməsinə təsir göstərən faktorları aydınlaşdırır: sözün əvvəlində, ortasında və sonunda səs düşümü, yaxın məxrəcli səslərin əvəz olunması və s. Bu istiqamətdə ən xarakterik faktorlardan biri toponimlərin morfoloji sadələşməsidir ki, bu zaman əvvəllər bir neçə morfemdən ibarət olmuş toponimlər bir tam kimi başa düşülür.

İngilis toponimiyasının ən geniş yayılmış strukturu monoleksem strukturdur. Bu struktur iki hissədən ibarət olur və bu hissələr digər toponimlərdə təkrar olunaraq toponimik sıranı əmələ gətirir: **Adlington – Burmington – Buttern – Blenchwarton – Hauton – Marlston** sırası **-ton** son komponentinin ümumiliyi ilə; **Ashfield – Ashford – Ashlay – Ashmore – Ashover – Ashhow** sırası isə **ash-** başlanğıc komponentinin ümumiliyi ilə yaranır.

Adların semantik tədqiqatının əsasını onu təşkil edən elementlərin mənasının aydınlaşdırılması təşkil edir. Məhz elementlərin semantikasi semantik analizin əsas bazasını təşkil edir.

Semantik cəhətdən müəyyən obyektə yönəlmiş olan son komponentlər, ön komponentlərə nisbətən daha sabit və dəyişməzdir, funksiyası isə əlavə informasiya verməkdir. Böyük əksəriyyət toponimlərdə ancaq bir komponent ayrılır ki, bu da çox vaxt son əsas hissə olur: müasir **beck, shaw, thwaite** komponentləri: **Birbeck, Ushaw, Esthwaite**. Son komponentləri ayırdıqdan sonra qalan hissələr (**bir, u, es**) məhsuldar hesab edilmir, beləki, hər ingilis sözü ilə əlaqələndirilə bilməz.

Toponimlərin morfoloji təsnifi son elementin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Nadir hallarda müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan son elementlərə rast gəlmək olar - **Ashfield**.

Əksinə, əksər hallarda toponimlər elə son elementlərlə xarakterizə olunur ki, müasir leksikada qarşılığı olmayan, onlarla müəyyən bir leksik əlamətlə birləşib coğrafi termin əmələ gətirir: **-ham** (qədim ingilis **hām** – kənd, ferma, malikanə); **-ton** (qədim ingilis **tūn** – çəpərlənmiş yer, ferma, malikanə, kənd, şəhər).

Bu elementlər, bu toponimik şəkilçilər bir sıra toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu şəkilçilər vasitəsilə yaranan adlar (**Fenton, Fordham**) bütün ingilisdilli əhali tərəfindən oykonimlər kimi qəbul olunur [5,39].

İngilis dili toponimləri morfoloji təsnif üzrə üç yerə bölünür:

Sadə yer adları – **Deal**; Mürəkkəb yer adları – **Elmwood**; Düzəltmə yer adları – **Little Houghton**.

Sadə toponimlər bir elementdən ibarət olur. Bunlar ya tam sadələşmə nəticəsində meydana gəlir (**Tring** – qədim ingilis ***trēo+hangra***; **Iden** – qədim ingilis ***īg+denn***) ya da bir əsaslı adların başlanğıc dəyişmələri nəticəsində (**Ore**, **Hoe**). Bu qrupa hətta bir kökdən ibarət, müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan adlar daxildir: **Bath**, **Cliff**.

Mürəkkəb toponimlərdə iki morfem birləşib sözün əsasını əmələ gətirir. Məsələn: **Beambridge**, **Ninebank**.

Üçüncü qrup isə düzəltmə toponimlərdir: **Thorp in the Hill**, **Appleby Magna**.

Toponimlərin morfoloji yolla yaranmasının öz xüsusiyyətləri vardır. İngilis toponimikasının bir xüsusiyyəti də odur ki, eyni bir vahid müxtəlif strukturlu toponimlərin son elementi kimi çıxış edir. Yəni adların müxtəlif qrupları, mürəkkəb, düzəltmə, bir əsas element - son elementin məna xüsusiyyəti ətrafında birləşir.

Oykonimlərin son elementləri onların semantik cəhəti ilə əlaqədar iki əsas qrupa bölünür:

1. İnsanın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan, yəni yaşayış yerini bildirənlər (ev, kənd, yaşayış məntəqəsi, dəyirman, körpü):

borough – şəhər, yaşayış yeri – **Woodborough**, **Flookborough**; **cot** – koma, daxma – **Ascot**; **den** – sığınacaq – **Lullenden**, **Pettenden**; **house** – ev – **Woodhouse**, **Summerhouse**; **mill** – dəyirman – **Cutmill**, **Drockmill**; **path** – yol, cığır – **Dupath**, **Bagpath**.

2. Təbii obyektə aid terminlər (meşə, nohur və s.): **bank** – sahil – **Horowbank**, **Firbank**, **Ninebanks**; **brook** – kiçik çay – **Ledgebrook**, **Withbrook**; **dale** – tarla, yer – **Holmdale**, **Brogdale**; **fen** – bataqlıq – **Swinfen**; **land** – torpaq, torpaq sahəsi, yaşayış yeri – **Lowlands**, **Highlands**; **stone** – daş – **Holstone**, **Bellstone** [6; 7].

Son elementlərin ən qədimləri şərq və cənubda yayılmışdır: **-ford** şəkilçisi bütün ölkədə yayılmışdır; **-dale** elementi ölkənin şimalında daha geniş işlənir; **-combe** isə cənub və cənub-qərbdə, **-cot** şəklçisi isə əsasən qərbdə yayılıb.

Toponimlərin əsas söz düzəltmə qruplarının semantik xarakteristikası bir çox leksemlərin təkrarlanmasını ifadə edir. Sadə coğrafi terminlər düzəltmə, mürəkkəb və şərti-üzvlənən toponimləri əmələ gətirir. Belə ki, **thorp** həm sadə, həm düzəltmə, həm də şərti üzvlənən toponimləri əmələ gətirir: **thorp**: **Thorp**, **Thorpe Basset**, **Scotterthorp**; **marsh**: **Marsh**, **Denge Marsh**, **Lamarsh**; **shaw**: **Shaw**, **Ellishaw**; **fleet**: **Fleet**, **Adling-fleet**; **beck**: **Pinckbeck**, **Roebeck**.

Eləcə də **ditch**, **burn**, **grove**, **hott**, **hurst**, **mere** və başqa elementlər də bu qəbildəndir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıdakı vahidlər geniş

söz yaradıcılığında istifadə olunur və bu da ingilis toponimikasının bir layını təşkil edir.

Toponimik şəkilçilər arasında müasir şəkilçilər olan **-ham** və **-ton** toponimlərin formalaşmasının müxtəlif dövrlərinə aiddir.

-ham şəkilçisinin qədimliyi onun uzlaşması ilə əlaqədar bir sıra faktorlarla sübut edilir: **-ing** şəkilçisi (ən qədim toponimik şəkilçilərdən biridir) ilə əlaqələnməsi (**Birmingham**) normand işğalından sonra yayılmış qədim fransız mənşəli xüsusi adlarla əlaqənin olmaması; qədim element olan **burna** (mənbə) sözü ilə birləşməsi (**Burnham**) və s. **-ham** şəkilçisi əsasən erkən anqlosaksların məskunlaşdığı cənub şərq ölkələrində, müasir Kent, Surrey, Susseks, Esseks, Suffolk Norfolk qraflıqlarında geniş yayılmışdır.

Birinci qrupa daxil olan digər şəkilçilərdən biri **-chester** (qədim ingilis **ceaster** – istehkam, şəhər) bütün ölkədə geniş yayılmışdır. Deynloda Skandinaviya təsiri nəticəsində **caster** variantı da meydana gəlmişdir: **Lancaster, Doncaster**.

Roma istehkamları yerində salınan müasir şəhər adlarının birinci elementi kelt mənşəli kök olur. Məsələn: **Gloucester, Worcester, Dorchester**.

İkinci qrupda ən geniş yayılmış element qədim ingilis dilində **lēah** (cığır) elementidir. Bu elementin müasir formaları çox müxtəlifdir. Ən çox rast gəlinən **ley** (**Helmsley, Ridley**) şəkilçisidir. Bundan başqa **-leigh** (**Thurleigh**), **-laugh** (**Healaugh**), **-lam** (**Achlam**), **-ney** (**Olney**), **-le** (**Scarle**), **-la** (**Stella**), **-ell** (**Chell**) variantlarına da rast gəlinir.

Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan oykonimlər bütün ölkədə, əsasən də keçmişdə geniş meşə massivlərinin olduğu yerlərdə geniş yayılmışdır - Tempşirdə, Susseksdə (**Eastleigh, Kingsley, Dadley**).

Göründüyü kimi müasir oykonimik şəkilçilər və əsaslar kimi relyef və landşaftlar bildirən coğrafi adlarda təzahür olunur ki, belə halda məskun yerə bilavasitə aid olan terminlər az rol oynayır. Eyni bir qədim formadan bir neçə müasir şəkilçi yaranır: **Halh – al – ale – all – halgh – hall** və s.

Düzəltmə, polileksem toponimlər sayına görə az olsa da öz forma rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu tip ingilis toponimlərinin təkrar adlandırma xüsusiyyəti vardır ki, bu toponimlər əvvəl mövcud olan toponimlərə fərqləndirici əlamətlərin əlavəsi yolu ilə yaranır: **Long Riston, Dry Landford** bu halda əsasən əksliklər meydana çıxır: **Little – Great, East-West, North – South, Lower – Upper, Inferior – Superior** və s.

Ən az yayılan təsviri polileksem toponimlərdir ki, bunlar atributiv sintaqm kimi coğrafi termin əsasında yaranır: **New Forest, Crooked Oak**.

Düzəltmə toponimlərin yaranmasında əsas rolu sözləri və zərflər oynayır. Onların funksiyası coğrafi terminlərin adlandırılmasına müdaxilə yolu ilə obyektin yerini müəyyən etməkdir. Ən geniş yayılmış **under** sözlüdür ki, bu da çox vaxt obyektin təpə ətəyindəki vəziyyətini ifadə edir: **Ashton under**

Hill, Thorp under Stone. Sözönlərinin iştirakı müxtəlif morfoloji strukturların adlarında müşahidə edilir: **Underriver, Underskiddaw.**

İngilis toponimlərində müasir dövr sözönlərini heç də həmişə ayırmaq olmur. Məsələn, ingilis toponimlərinin yaranmasında fəal iştirak etmiş **at** sözünü çox nadir hallarda ayırılır. **River** toponiminin tərkibində əvvəllər **at** sözünü olmuşdur. Müasir **Atwick, Atworth** toponimlərində isə birinci komponent sözünü deyil, xüsusi adların tərkibi şəklində qalır.

Under sözündən əlavə **in (Norton in the Moors), by (Thorp by Water), on (Bourton on the Water), upon (Stanford upon Soar), next (Stoke next Guilford).**

Zərflərlə yaranan adlar başqa struktura malik olur. **Without** zərfləri şəhərdən kənarda obyektin vəziyyətini ifadə edir: **Newton Without, Farrington Without.**

Düzəltmə toponimlər təkcə təyinlərin əksliyi ilə formalaşmır. Eyni zamanda müxtəlif planda differensiya nəticəsində də formalaşır. Bu yolla əlaqəli toponimik sıra əmələ gəlir: **Dry Sandford, Sandford on Thames, Sandford St. Martin, Sandford Oscar.**

Bu siyahını daha da uzatmaq olar. Amma zənnimicə ingilis dilinin toponimlərinin yaranması tarixinə bir baxış adlı bu mövzu hər zaman aktualdır, müasir Britaniyada saysız-hesabsız yeni toponimlərin yaranmasına baxmayaraq, onlar daima öz işləkliliklərini qoruyacaqlar.

Mövzunun aktuallığı

Dünyaya integrasiyanın günü-gündən artdığı müasir Azərbaycan Respublikasında xaricə təhsil alan tələblərin sayı da artmaqdadır. Dünya dilləri arasında aparıcı yerlərdən birini tutan ingilis dili isə bu cəhətdən daha da maraq doğurur. Bu dili öyrənməyi seçən gənclər xaricdə təhsilə üstünlük verirlər. Bu dövlətlərdən biri də İngiltərə o cümlədən Böyük Britaniya tərkibində digər dövlətlərdir. Bu baxımdan burada tədqiqat zamanı sadalanan adlar, onların yaranma tarixi, keçdiyi yol, assimilyasiyaya uğruları və s. proseslər mövzunun aktuallığını əks etdirir.

Tədqiqatın metodları

Mövzu tədqiq olunarkən əsasən tarixi, təhlil və sintez (affiksleşmə və suffiksleşmə) metodlarına üstünlük verilmiş, bunu üçün isə qrammatik təsvir metodundan da istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Tarixinin 19-cu əsrə dayandığı “Onomastika” elmi dilçiliyin bir sahəsi olmasına baxmayaraq, onun tədqiqat sahəsinin digər elmləri, xüsusilə tarix və coğrafiya elmlərinə integrasiya etməsi onun necə maraqlı bir sahə olduğunun göstəricisidir. Onomastik vahidlərlə zəngin olan saysız-hesabsız ədəbiyyat

dilçiliyin bu sahəsinə necə böyük maraq olduğunu göstərir. Son dövrlər nəşr olunan elmi əsərlər bu elmin inkişafına xidmət edəcək və gələcəkdə yeni-yeni tədqiqat mövzularının, dissertasiyaların yaranmasına şərait yaradacaq. Bu baxımdan tədqiq etmiş olduğumuz “İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər” adlı məqalə də buna öz töhvəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного, Москва , 1973, 376 с.
2. Жучкевич В.А. Общая топонимика, Минск, 1979, 426 с.
3. Черняковская Е. М. История подготовки топонимического исследования, Москва, 1989, 238 с.
4. Qurbanov A. Onomastika, Bakı, API, 1986, 116 s.
5. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики, Москва, 1977, 196 с.
6. <https://books.google.az/books>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
8. <http://www.localhistories.org/names.html>
9. McDonald F., Cresswell J. The Guinness Book Of British Place Names. Guinness Publishing, 1993
10. Crystal D. The English Language. England, 2000, 288 p.
11. Zhuk V.A. Linguistic Analysis of Great Britain's Toponyms. Запросы з ономастики, Выпуск 18, Украина, 2015
12. Elan C. Onomastics and abd Big Data Mining. England, Penguin Books, 2000, 190 p.
13. <https://ru.wiktionary.org/wiki/magnus/parvus>
14. <https://en.oxforddictionaries.com>
15. Poulton Smith A. Oxfordshire Place Names. Chalfordç Stroudç Amberley Publishing, 2009
16. Room A. Hutchinson Pocket Dictionary of First Names. UK: Broadline, 2016, 340 p.
17. <http://www.merriem-webster.com>
18. <http://educalingo.com>

Azərbaycan onomastikası xüsusi linqvistik tədqiqatda

GÜNAY ƏFƏNDİYEVƏ

ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi

Əfəndiyeva G.

Məqalədə Azərbaycan onomastikasının xüsusi linqvistik araşdırmasından söhbət açılır. Müxtəlif mənbələrdə xüsusilə də toponimiyada avtobioqrafik leksikonun bütün müxtəlif elementləri təsvir olunur. Qeyd olunur ki, ərəb geoloqlarının istifadə etdikləri ilk lüğətlərdə o vaxtın Azərbaycan toponimləri haqqında geniş və zəngin məlumat var. Qədim Roma yazıçılarının əsərlərində Qafqaz Albaniyasının bəzi toponimlərinin adları qeyd olunur. Dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə yanaşı, onomastik araşdırmanın sahəsi olan etnonimiya xüsusi tədqiqat obyektidir.

Açar sözlər: toponim, onomastik tədqiqat, fonetik və qrammatik quruluş, etnonim, onomastik leksika

Afandiyeva G.

Azerbaijani onomastics in linguistic research

Summary

The article deals with a particular linguistic study of Azerbaijani onomastics. All of the various elements of the autobiographical lexicon are described in various sources, especially in the toponymy. It is mentioned that the first explanatory dictionary in the works of Arabian geographers gives rich information about the toponyms of Azerbaijan at that time. Some of the toponyms encountered in Caucasian Albania are mentioned in the writings of ancient Roman writers. Being particular area of onomastic research along with many areas of linguistics and ethnonymy is said to be used as a particular research object.

Key words: toponym, onomastic research, phonetic and grammatical structure, etnonym, onomastic vocabulary

Афандиева Г.

**Азербайджанская ономастика в лингвистических
исследованиях
Резюме**

Статья посвящена конкретному лингвистическому изучению азербайджанской ономастики. Все различные элементы автобиографической лексики описаны в различных источниках, особенно в топонимике. Некоторые из топонимов найденных в Кавказской Албании, упоминаются в трудах древнеримских писателей. Упоминается что первый толковый словарь в трудах арабских географов, который дает богатую информацию о топонимах Азербайджана того времени. Определенная область исследований ономастики наряду со многими областями лингвистики говорят, что этнонимия используется как особый объект исследования.

Ключевые слова:*топоним, ономастические исследования, фонетическая и грамматическая структура, этноним, ономастическая лексика*

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycan onomastikasının xüsusi linqvistik tədqiqatından bəhs edilir. Onomastik leksikanın ayrı –ayrı ünsürlərinin xüsusilə də toponimlərin müxtəlif mənbələrdəki izahından danışılır .Qafqaz Albaniyası dövründə rast gəlinən bəzi toponimlər haqqında onlara qədim Roma yazıcılarının əsərlərində təsadüf olunmadığından bəhs edilir .Qlavdi Ptolomeyin öz əsərində 29 toponimi göstərməsi, daha sonralar ərəb coğrafişünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqda zəngin məlumat verməsindən, ilk izahlı lüğətin yaranmasından danışılır. XIX əsrdə Azərbaycan toponimləri barədə söylənilən maraqlı fikirlərə məsələn H.Z.Şirvaninin qədim Azərbaycan sözünün haradan haradan götürüldüyünün təhlilindən daha sonra isə XX əsrdə Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın coğrafi adların mənşəyi haqda araşdırmalara rast gəlinir. Azərbaycanda XX əsrin 30 –cu illərindən dilçiliyin bir çox sahələri ilə bərabər onomastik tədqiqatlara da xüsusi marağın artmasından danışılır .Etnonimlər onların xüsusi tədqiqat obyektini kimi işlənməsindən bəhs olunur. Ayrı –ayrı toponimlərin mənşəyinin izahına həsr edilmiş bir sıra əsərlərdən, dilimizin onomastik leksikasında yer tutan antroponimlərdən bəhs edilir.

Giriş

Azərbaycan toponimləri haqqında müxtəlif qeyd və məqalələrə ayrı-ayrı mənbə və məxəzlərdə rast gəlmək olur.Məsələn Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat verən ilk yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon iki min il bundan

qabaq *Qaspi Girgan Araz Kür Alazan Qanıq hidronimləri Sakasen Qaspi Utı Kambisen* vilayətləri və digər toponimlərimiz barədə məlumat vermişdir. (1, s.474-494) Görkəmli Roma ensiklopedisti Böyük Plini *Qaspi Araz Kür Alazan poleohibridləri ilə yanaşı* Albaniyanın o zamankı paytaxtı *Qəbələ* şəhərinin adını da Kabalaka şəklində xatırladır. (2, s. 297-298) Onun müasiri görkəmli yəhudi tarixçisi İosif Flavi isə nəinki Naxçıvan poleooykonimini həmçinin onun barəsindəki Nuf tufanı zamanı yaranması əfsanəsini də qeyd edir. (3, s. 275-277) Az sonra II əsrdə məşhur yunan coğrafiyaşünası və astronomu geosentrik nəzəriyyənin banisi Qlavdi Ptolomey təkcə Albaniyadakı 29 toponimi özünün Coğrafiya əsərinə daxil edir. Bunların içərisində Qabala (Qəbələ), Naksuana (Naxçıvan), Bakiya, Telebya, Şamekhiya, Albana və digər qədim oykonimlərimiz də var. (4, s. 117-147)

IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqqında çox zəngin məlumat vardır. (5) Bu əsərlərdə ilk dəfə olaraq *Şabran .Şirvan Gəncə Bakı Bəcrəvan Mugan Musa qayası Bəyləğan* və bu kimi toponimlər qeyd olunur.

Bütövlükdə isə Azərbaycanın poleotoponimiyası (təxminən 600 coğrafi ad)XIII əsr coğrafiyaşünası Yakut əl –Həməvinin “Ölkə adlarının əlifba sırası ilə siyahısı” əsərində toplanmışdır. Bu əsəri Azərbaycan toponimlərinin ilk izahlı lüğəti hesab etmək olar .Azərbaycanda bəzi tayfa adlarının mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün XII əsr tarixçisi Rəşidəddinin əsərləri daha qiymətli mənbədir . (6) Azərbaycan toponimikası barədə orta əsrlər Avropa və rus səyyahlarının yol qeydlərində də qiymətli məlumatlar vardır . (7)

XX əsr görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı ensiklopedik biliyə malik olan Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1838) qədim Azərbaycan toponimləri barədə bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir .O Azərbaycana səyahət edərkən topladığı materiallar və qeydlər əsasında Azərbaycan, Bakı, Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Quba, Şəki, Agsu, Qəbələ, Şabran, Ordubad, Mugan, Beyləqan, Sarı ada və s.yer adlarının mənşəyinə dair fikir söyləmişdir.H.Z.Şirvani Azərbaycan sözünün haradan götürüldüyünün təhlilində yazır ki qədimdə bu yerlərin hamısı yəni Şirvan Mugan, Arran və İran Azərbaycanı “Azerbeyqan” adlandırılmışdır. “Azer” –“od”, “beyqan”, isə yer deməkdir.Yəni odlar yeri və ya odlar ölkəsi mənasındadır . (8, s.121)

Azərbaycanda onomastik tədqiqatların tarixində A.Bakıxanovun böyük xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır .O bu haqda yazır: “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim adları geniş surətdə tədqiq edilsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”. (9) A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində bir sıra tayfa (Zəngənə Bayat Çəkərli və s.)yer adlarının (Alpan, Zığ, Şamaxı, Quba və s) mənşəyi haqqında cox maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür .

XX əsrin əvvəllərində K.F.Qan Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın coğrafi adlarının mənşəyi haqqında xüsusi əsər yazmışdır . (10) Onun əsəri Qafqazda bir növ toponimlərin elmi şəkildə tədqiqinin əsasını qoymuşdur .Burada Avşar, Ağdam, Bayıl, Bayqurt, Bazardüzü, Dədəli körpü, Dəmiraparan çayı, Ağdaş, Arıqlı, Ağcaqala və onlarca digər Azərbaycan toponimlərindən bəhs edilir . Lakin Azərbaycan dilini, onun fonetik və qrammatik quruluşunu, leksik vahidlərin semantikasını bilməyən K.F.Qan izahlarında tez-tez yanlışlıqlara qeyri –dəqiqliyə yol vermişdi . Məsələn, Əyləncəçay hidroniminin birinci tərəfini “yericək”, “iti gedən”, axar –baxar adonimini “ora-bura”, baltanı gürcü dilindəki “bali”, Balakəni gürcü dilindəki “bela”, “kana” “əkin sahəsi” kimi şərh edir .

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Q.M.Mamayevin əsərlərində (11) coğrafi terminlər, onların toponimlərdə yeri, coğrafi adların transkripsiyası məsələləri araşdırılmışdır. Onun əsərləri sırf coğrafi şəkildə olsa da ümumi şəkildə onomastik tədqiqat üçün əhəmiyyətliyəldir.

Azərbaycanda etnonimlər də xüsusi tədqiqat obyektini kimi çox az işlənmişdir . XX əsrdə etnonimlərə dair təxminən 25-ə qədər məqalə çap olunmuşdur. A. Bakıxanov, M. Vəliyev, Ə .Dəmirçizadə, Z. Bünyadov, M. Seyidov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Ə .Hüseynzadə, Ə.Əliyev və başqaları əsərlərində etnonimlərə aid müəyyən məlumat əldə etmək olar . Bu əslində XIX əsrdən etibarən gələn ənənədir. Belə ki B.Dornun «Каспи» , N.Zeydlisin «Исторический обзор Бакинской губернии» əsərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adları çəkilir və onların tarixi mənşəyi haqqında maraqlı məlumatlar verilir . (12)

Ayrı –ayrı toponimlərin mənşəyinin izahına həsr edilmiş bir sıra əsərlərdə o cümlədən Z.Yampolskinin «Древнеазербайджанский этноним Гелы и этнические закономерности» (13), M.Hacıyev, T.Əhmədovun «Об этнониме тат» (14), M. Seyidovun “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər” (15), T. Hacıyevin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” (güman fərziyyələr) (16), Ə.Hüseynzadənin «Ойконимы Закавказья, включающие этнонимы «Биченек»» (17), V.İ.Savinanın «Этнонимы и топонимии Ирана» (18), Q. Qeybullayevin “Azərbaycanda Qırcaq mənşəli etnonimlər haqqında” (19), V.L.Qukasyanın “Azərbaycan Filologiyası məsələləri”ndəki məqalələrində “kəngər”, “sabir”, “ağxəzər”, “onogur”, “Dışhun”, “Ağhun” və digər qədim Azərbaycan etnonimlərinin tarixi və mənşəyi şərh edilmişdir . (20, s. 35-62)

T.Hacıyevin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” adlı məqaləsində Azərbaycan xalqının təşəkkülündə fəal iştirak etmiş *Lulubey, kaduş, kaspi, sak, bus, struxat, arizant, budi, maq, skif, uruz* və s. etnonimlərin semantik və morfoloji təhlili verilmişdir. Ə. Hüseynzadə “Abşeron yarımadasının bəzi etnonimləri haqqında” adlı məqaləsində müəyyən tarixi etnoqrafik və dilçilik

araşdırmaları əsasında bir sıra adların etnik münsubiyyətini aydınlaşdıraraq *Zugulba, Biləcəri, Abşeron, Əhmədli, Sabunçu, Türkan, Duvanni, Corat, Saray, Sumqayıt* və s. etnotoponimlər barədə söhbət açır. (21, s.26-27)

M. Seyidov “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırması” adlı məqaləsində göstərir ki, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu qəbilə birləşmələrinin ulu babaları özlərinə bu adı qoyarkən və ya başqaları onları belə adlandırarkən həmin qəbilə birləşməsinin eləcə də ona bu adı verənlərin mifoloji təfəkkürünün hakim olduğu zamanda yaşamaları heç bir şübhə doğurmur. Alimin fikrincə “qoyun –artım məhsuldarlıq, quzulama” mifik inkişafın rəmzi olduğu üçün türkdilli qəbilələr onu özlərinə totem seçmiş və Ağqoyunlu qaraqoyunlu etnonimləri də bununla bağlı yaranmışdır. (22)

Keçmiş və ümumiyyətlə xarici ölkə miqyasında etnik onomastikanın tədqiqi çox geniş vüsət almışdır. (23) Keçmiş sovet xalqlarından azərbaycanlı başqırd, buryat, qazax, kalmık, karakalpak, kumık, tunquş, qaraçay, yakut, Uzaq Şərq xalqlarının çox qismi xarici ölkə xalqlarından Vyetnam, Birma, Çin, Koreya və başqa xalqların etnonimlərinə dair istər tarixi istərsə də müasir təsviri tədqiqat istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır.

Dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan antroponimlər (şəxs adları) dilçiliyimizdə xüsusi tədqiqat obyektini kimi az araşdırılan sahələrdəndir. Bu sahədə ilk addımlar XX əsrin 1960-cı illərində atılmış və bir neçə maraqlı məqalə yazılmışdır. Şəxs adlarının xüsusiyyətinə dair bu sətirlərin müəllifinin bir sıra məqalələrində antroponimlərin müəyyən cəhətinə toxunulmuşdur. (24) 1968-ci ilin aprel ayında Moskvada antroponimika məsələlərinə həsr olunmuş ümumiyyətlə müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə hüquqşünas, tarixçi və dilçi alimlər iştirak etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində antroponimika məsələləri demək olar ki həmin müşavirədən sonra geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu sahədə M. Adilov, T. Hacıyev, Z. Sadıxov, H. Həsənov, H. Əliyev, Q. Dadaşova, Ə. Tanrıverdiyev, A. Salahova, L. Quliyeva və başqaları xüsusi tədqiqat aparmış və ya elmi məqalələr yazmışlar.

“Adlar necə yaranmışdır?” (25) kitabçasında insan adlarının meydana çıxması inkişafı, cəmiyyətdə əhəmiyyəti, şəxs adlarının keçmiş və indiki vəziyyəti kimi bir sıra kişi və qadın adlarının mənasının izahına nail olmuşdur.

“Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (26) adlı kitabında adların əsası və semantik qrupları, müştərək adlar, polinim və ya polindromik adlar, adların abbreviasiyası, mənşəyi, fəsilə, təxəllüs, ləqəb və onların quruluşundan, adqoymadan bəhs olunmuşdur. “Söz və ad” kitabında (27) adların yaranması, təsnifatından, yazılışından, işlənməsindən bəhs edilmişdir.

“Ümumi antroponimika problemləri” adlı kitab da (28) Azərbaycan antroponimikasının son tədqiqatlarından biri kimi əhəmiyyətli bir sahə kimi şərh etmiş,

Azərbaycan antroponimikasının bir sıra nəzəri məsələlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Əsərin “Türkologiyada şəxs adlarının tətqiği” bölməsində türk dillərində şəxs adları, onların mənşəyi, inkişaf tarixinə, quruluşuna, semantikasına, xüsusiyyətlərinə dair zəngin materiallar araşdırılmış, külli miqdarda türkoloji ədəbiyyatın xülasəsi verilmişdir. Kitabın “Qədim türk adları” bölməsi də dilçiliyimiz üçün olduqca maraqlı materiallarla zəngindir .

Aktuallıq. Onomastik material hər zaman dilçiləri özünə cəlb etmişdir. Adlar onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyində diqqəti ən çox cəlb edən məsələlərdən biridir. Dilçiliyin sərhədlərini genişləndirmək onun inkişaf yolunu genişləndirmək üçün onomastik tədqiqatın rolu olduqca böyükdür . Onomastik tədqiqata daha güclü maraq yaratmaq və bu sahədə dilçiliyimizin vəzifələri daha da genişlənilir.

Metod. Tədqiqat işində təsviri təhlil və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Xalqımızın dil tarixinin araşdırılması, dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində onomastik tədqiqatların rolu böyükdür. Ölkəmiz onomastik tərkibcə çox rəngarəngdir. Bu xüsusiyyətlərin düzgün açıqlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xalqımızın inkişaf tarixinin bütöv dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində etnonimlərin öyrənilməsi olduqca vacibdir .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Страбон.. География в 17 книгах. М. 1964, с. 474, 481, 484, 494
2. Вестник древней истории. М. 1949. №2, с 297-298
3. Вестник древней истории. М. 1947. №4, с 277
4. Вестник древней истории. М. 1983. №1, с 117-147
5. Vəlixanlı. N.M. IX-XII əsr coğrafiyaşünas səyyahları. Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974
6. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. Т. I, М-Л, 1952; Джаму-ат-Тавал. Е. III, Баку, 1957.
7. Путешественники об Азербайджане. Т. I. Баку, 1960
8. Кәрəmov N. Odlaryurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərənəşr, 1985, 121 səh.
9. Bakıxanov. A. Gülistani-İrəm. Bakı, 1951.
10. Ган К.Ф. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Вып 40, Тифлис, 1909.
11. Мамаев Г.М. «Оправил ной транскрипции названий географических объектов Азербайджанской ССР». Баку, 1950
12. Зейдлиц Н. Исторический обзор Бакинской губернии. Тифлис, 1979; Б. Дорн Каспий. О походах русских в Табирстан: СПб, 1875.

13. ЯмпольскийЗ. Древне азербайджанский этноним Гемы и этнические закономерности. «Материалы научной конференции, посвященной изученного топонимии Азербайджана. Балу, 1973
14. ГаджиевМ., Ахмедов Т. Об этнониме там. «Материалы к сессии посвященные итогам археологических и этнографических исследований 1970 г. В Азербайджане». Баку, 1971
15. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər. “«Материалы научной конференции, посвященной изученного топонимии Азербайджана. Баку, 1973
16. Hacıyev T. Azərbaycan qədim onomastikasına dair (gümanlar, fərziyyələr). Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış (mәcmuә), Bakı, 1994
17. Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этнониме «Биченек». «Советская тюркология», №5, 1982
18. Савина В.И. Этноними в топонимм Ирана. «Ономастика Востока» М, 1980.
19. Qeybullayev Q. Azərbaycanda Qırçaq mənşəli etnonimlər haqqında Azərbaycan SSR. EA məruzələri. №4, 1976
20. Qukasyan V.L. “Azərbaycan filologiyası məsələləri” Bakı 1983,səh.35-62
21. Hüseynzadə Ə. Abşeron yarmadasının bəzi etnonimləri haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları”. Bakı, 1973, səh 26-27
22. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. “Qobustan” jurnalı, №3, 1979
23. Этническая ономастика М, «Наука», 1984.
24. Qurbanov A . Gürcüstandakı azərbaycanlı şəx adları və onların xüsusiyyətləri. Tbilisi, 1956
25. Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969
26. Çobanlı M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, “Qanatlba” nəşriyyatı, 1983
27. Həsənov H. “Söz və ad”. Bakı, 1984
28. Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, 1985

Coğrafi terminlərin türkoloji aspektdə linqvistik təhlili

Yeganə Səfərova

ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi

Email: i.yegana90@hotmail.com

Xülasə

Türk dillərində mövcud olan coğrafi terminlər ta qədimdən diqqəti cəlb etmişdir. XI əsrin ensiklopedik səviyyəli türkoloqu Kaşğari özünün “Divani – lüğət – it - türk” əsərində ümumtürk dillərinə aid onlarca coğrafi terminin linqvistik təhlilini vermişdir. Mahmud Kaşğarının coğrafi terminlərə dair verdiyi təhlillərdən müasir tədqiqatçılar qədərincə bəhrələnirlər.

Müasir dilçilik və coğrafiya elmləri sahəsində də coğrafi terminlərə aid xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Coğrafi terminləri dilçilər daha çox linqvistik aspektdə, coğrafiyaşünaslar isə coğrafi istiqamətdə təhlil etməyə çalışmışlar. Coğrafi terminlərin fonetik tərkibinin və etimoloji təhlilinin ümumtürk dilləri ilə müqayisəli bir şəkildə aparılması qohum dillərin onomastikası üçün maraqlı faktlar verir.

Coğrafi terminlər adi söz deyil, onların arxasında böyük mənalər durur və bu mənalara qohum dillərin materialları ilə tutuşdurduqda, müqayisə etdikdə çoxlu açılmamış dil faktlarını aşkar etmək mümkün olur. Aşkar edilmiş dil faktları isə türkoloji onomastika üçün olduqca gərəklidir. İndiyə kimi Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tərkibində bir sıra qədim türk coğrafi terminləri aşkar edilmişdir və bunlara misal olaraq *balıq* (şəhər), *car* (dərə), *bum* (ensiz dərə), *yazı* (düzən) və s. sözləri göstərə bilərik. Məqalədə həm arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, həm də müasir dövrdə işlək olan coğrafi terminlərin fonetik tərkibindən və leksik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, yeri gəldikcə qohum türk dillərinin materiallarına da üstünlük verirlər.

Açar sözlər:*fonetik tərkib, türkoloji onomastika, daşlaşmış, toponim, tutuşdurma*

Yegana Safarova

Linguistic analysis of geographical terms in turkocologic aspect

Summary

Geographical terms in Turkish have attracted attention since ancient times. An Encyclopaedic Turkologist of the eleventh century, Kashgari has given a linguistic analysis of dozens of geographical terms related to the Turkic

languages in his *Dīwān Lughāt al-Turk*. The modern researchers benefit by Mahmud Kashghari's analysis of geographical terms as well.

Considerable research has also been done on geographical terms in the field of modern linguistics and geography. Linguists have tried to analyze the geographical terms mainly in linguistic, but geographers in geographic aspects. The comparative analysis of phonetic composition and etymological analysis of geographical terms with Turkic languages provides interesting facts for the onomastics of related languages.

Geographical terms are not ordinary words, but they have great meanings, and when you compare these meanings with the materials of the related languages, it is possible to reveal many undiscovered language facts. And the discovered language facts are very important for Turkology onomastics. A number of ancient Turkic geographical terms have been found in the toponyms so far in the onomastics of Azerbaijan, such as ***fish*** (city), ***car*** (valley), ***boom*** (narrow valley), ***writing*** (plain) and so on. The article deals with the phonetic composition and lexical features of geographical terms, both archaic and derivative of the language, and which are still in use in modern times.

Key words: *phonetics, combination, turkological onomastics, stoned, toponym, comparing*

Егана Сафарова

Лингвистический анализ географических терминов в тюркологическом аспекте

Резюме

Географические термины, существующие в тюркских языках, издревле привлекали внимание. Тюрколог XI века энциклопедического масштаба Кашгари в своем произведении «Диван лугат ат-турк» представил лингвистический анализ десятков географических терминов, существующих в общетюркских языках. Современные исследователи в достаточной мере извлекают выгоду из анализов географических терминов, представленных Махмудом Кашгари.

В современном языковедении и географии также проведен ряд исследований относительно географических терминов. Языковеды стараются анализировать географические термины больше в лингвистическом аспекте, а географы – в географическом направлении. Проведение сравнительного фонетического состава и этимологического анализа географических терминов с общетюркскими языками создает интересные факты для ономастики родственных языков.

Географические термины – это не просто слова, за ними кроются большие значения, и при сопоставлении, сравнении данных значений с материалами родственных языков, можно обнаружить достаточно нераскрытых языковых фактов. Выявленные же языковые факты довольно значимы для тюркологической ономастики. До настоящего времени обнаружен целый ряд древнетюркских географических терминов в составе топонимов в азербайджанской ономастике, в пример которым можно привести: *balıq* (город), *car* (ущелье), *bum* (узкое ущелье), *yazi* (равнина) и пр.

В статье приведен фонетический анализ и лексические особенности географических терминов, как архаизированных, выбывших из словарного состава языка, так и применяемых в настоящее время, по ходу работы отдается предпочтение также и материалам родственных тюркских языков.

Ключевые слова: *фонетика, комбинация, тюркологическая ономастика, окаменение, топоним, сравнение*

METOD

Diğər onomastik vahidlər kimi, coğrafi terminlər də ümumtürk dillərinin tarixini öyrənməkdə olduqca dəyərli mənbədir. Bir sıra dil faktları daşlaşmış şəkildə coğrafi terminlərdə də yaşamaqdadır. Məqalədə bu dil faktları təsviri metodla təhlil olunur və bir qısım coğrafi terminin fonetik və leksik tərkibi araşdırılır, eyni zamanda onların aydın, geniş linqvistik mənzərəsi yaradılır.

AKTUALLIQ

Coğrafi terminlər toponimlərin tərkibində işləndikdə ümumilikdən xüsusiyyətlərə transfer olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı dil materialları əsasında yaranan coğrafi terminlərin toponimlərin tərkibində müşahidə edilən fonetik və leksik yaruslarının öyrənilməsinin mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Toponimlərin tərkibində mövcud olan coğrafi terminlər hər hansı bir ərazidə yaşamış və hazırda yaşayan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır. Hər hansı bir ərazinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə də bu terminlər az rol oynamır. İndiyə kimi toponimlərin tərkibində mövcud olan coğrafi terminlərə dair müəyyən araşdırmalar aparılsa da, bütün bunlar dağınıq və səpələnmiş vəziyyətdədir və üstəlik də nəzərə alsaq ki, bu terminlər ümumtürk dillərinin materialları ilə müqayisəli və tutuşdurma yolu ilə tədqiqata cəlb edilməyib, onda bu baxımdan bu mövzunu kifayət qədər aktual edir.

GİRİŞ

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan, o cümlədən türk xalqları yaşayan ərazilər müxtəlif coğrafi mövqeyə və landşafta malikdir və bu mövqe və landşaftlar müəyyən coğrafi terminlərlə ifadə olunur. Qədim türk mənşəli coğrafi terminlər daha çox oronomik vahidlərdə qorunub saxlanılmışdır. Vaxtilə həmin sözlər müxtəlif ərazilərdə yaşayan türkdilli əhalinin dilində mövcud olmuş, sonralar isə arxaikləşmiş və yaxud dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, Azərbaycan oronomiyasında *adur (adır), bum, buk, qəzət (qajet), qır, qutur, yazı, kotal, saltax, təs, kəlsət, barmaq, çatax, koş* kimi qədim türk mənşəli sözlər daşlaşıb qalmışdır. (1, 21; 2, 20). “Oronomiyada əksini tapmış coğrafi terminlər məzmunu və mənası etibarilə müxtəlifdir. Buraya rəng bildirən (ağ, qara, qırmızı, göy, yaşıl, sarı, boz), say bildirən (etnonimlər, paronimlər), bitki, heyvan və su mənbələri adlarını bildirən sözlər (bulaq, su, çay, göl, nohur, gölməçə, qaynar, keş və s.) daxildir Bu terminlərin müxtəlif kombinasiyalarda yrləşməsi əsasında yarandıqlarına görə coğrafi terminlərdən yaranan adlar geniş və müxtəlif informasiya yükünə amlıq olurlar. Coğrafi adların əgər məzmununu düzgün başa düşsək, demək olar ki, onlar həmişə inforasiya yükünə malikdir və bu adlar şüsurlu adqoymaq aktı nəticəsində əmələ gəlmişdir” (2, 20; 3 113).

Coğrafi terminlərin məna çalarlığı müxtəlif olmasına dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlanmasına və eyni zamanda ümumtürk dillərində işlənməsinə görə onları ayrı-ayrılıqda izah etmək lazım gəlir.

Yazı. İzahlı və dialektoloji lüğətlərdə bu qədim türk sözü – coğrafi termini qeydə alınmış və aşağıdakı mənələrdə işləndiyi göstərilmişdir:

1. “Çöl, düz, bozqır”, “düzənlik, düzəngah, düzən, düz (yer) mənası: yazıda böri ulıssa evda ıt baqırı tartışur – çöldə qurd ulasa, evdə itin baqır çatlayar” (4, 251; 5, 136).

2. “Açılmış, yayılmış, sərili”, “açıq (ürəklə)” mənası (4, 251; 5, 136).

3. Bu söz *yazı* şəklində cığatay və monqol dillərində “böyük, ulu” mənasında olmuşdur (6, 237; 5, 136).

Yazı sözünü Mahmud Kaşğari də qeydə almış və “yazı, boşluq, açıqlıq, sahə” mənələrində izah etmişdir (7, 29).

Azərbaycan dilinin Müğan, Şahbuz, Şamaxı, Zəngilan dialekt və şivələrində “çöl, səhra, düzənlik” mənələrində işlənir: - Yazıda qoyun da otduyur, mal da otduyur; - Yazının düzündə qoyun otduyir (Şahbuz); - Adamnar yazıya gediplər (Zəngilan) (8, 239).

Dialektoloq E.Əzizov qeyd edir ki, *yazı* sözü Kərkük türkmənlərinin dilində də var “... Qənbərin qondurasının qan verdi *yazıya* (“Arzu – Qənbər”)

(9, 238). E.Əzizov onu da göstərir ki, **yazı** sözü müasir dilimizdəki mənada Azərbaycan ədəbi dili tarixi materiallarında işlənmişdir: Ozan, evin tayağı odur ki, yazıdan-yavandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər, içirər, ağırlar - əzizlər, göndərər; Bir dəxi kimsə yazı yerdə yoldaş qoyub qaçmaya – dedi (KDQ); Tağ ilə həm yazı bənəm, bən külli-dövrən olmuşam (Nəsimi); Gah yazı kesib gedərdi yola, gah yel aparırdı onu kola (Xətai, Dəhnamə); Əvvəl aldın könlümü axır buraxdın yazıya (Qövsü Təbrizi); Qova-qova endirdilər yazıya, tuş etdilər iti dişli tazıya (“Əsli və Kərəm”) (9,238-239).

Daban. Azərbaycan toponimiyasında coğrafi termini iştirak edən bir neçə oronim qeydə alınmışdır. Bunlara nümunə olaraq Ağdaban dağı (Şərur, Kəlbəcər və Ağdərə rayonları), Qızıl daban dağı (Şahbuz rayonu) oronimlərini göstərə bilərik. N.Məmmədov yazır ki, dağın, qayanın dabanı dedikdə “dağ və ya qaya ayağının aşağı hissəsi”, “dağın dibinə yaxın yer” nəzərdə tutulur (1,52). V.A.Nikonova görə, daban türk və monqol mənşəli termin olmaq etibarilə “aşırım” deməkdir. E.M.Mirzayev qeyd edir ki, monqol sözü olan **daban** termini geniş yayılmışdır. **Daban** terminində mənə çalarlığı çox genişdir. Bu termin “aşırım”, “təpə”, “dağ yüksəkliyi” və s. mənalarını verir (10,41). “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğəti”ndə göstərilir ki, Ağdaban (Murovdağ silsiləsində dağ) toponiminin əsasını türk dilərində “dava”, “daba”, “dabaqan”, “daban”, “davan” və s. variantlarda geniş yayılmışdır daban (aşırım, dağ keçidi) komponenti təşkil edir. Daban sözü ilə yaranmış toponimlərin arealı genişdir. Dağ yamaclarının süxurları ağımtıl rəngdə olduğuna görə Ağdaban adlanmışdır. Kəlbəcər rayon ərazisindəki Ağdaban (Ağdaban) çayı da eyni mənşəlidir (11,17).

Bel. Azərbaycan oronimiyasında bu coğrafi terminlə bağlı olaraq formalaşmış Göydağın bel (Gədəbəy rayonu), keçibeli, Sarıyalın bel (Kəlbəcər rayonu) dağ adları qeydə alınmışdır. Bel metoforik termin olub, ümumtürk dillərində bir neçə mənada işlənir: “Hündürlük tirəsinin üstü”, “dağ tirəsi alçaq və geniş dağ aşırımı”, “dağ yalının hər iki tərəfi boyunca uzanan zolaq” və s. (1,50). “Bel termini Qazaxstanda “dağ tirəsi”, Qırğızıstanda “alçaq”, “geniş dağ aşırımı”, Monqolustanda “dağ ətəyi”, “maili düzənlik” və başqa mənalarını bildirir” (10,22).

Bu coğrafi terminə Türkiyə türkcəsində **bel**, başqırd dilində **bil**, qazax türkcəsində **bel**, qırğız türkcəsində **bel**, özbək türkcəsində **bel**, tatar türkcəsində **bil**, türkmən türkcəsində **bil**, uйğur dilində **bül** (12,58-59) fonetik variantlarında rast gəlmək mümkündür.

Qaş. Bu söz də metoforik termin olub, Türkiyə türkcəsində **qaş**, Azərbaycan dilində **qaş**, başqırd dilində **qaş**, qazax türkcəsində **qaş**, qırğız türkcəsində **kuş**, özbək dilində **kaş**, tatar türkcəsində **qaş**, türkmən türkcəsində **qâş**, uйğur dilində **kş** (12,448-449) fonetik variantlarında işlənir.

Qaş coğrafi terminini E.Mehrəliyev etimoloji baxımdan “dağın, qayanın, təpənin qabaq tərəfi, dağın alçaq silsiləsini yuxarı hissəsi ilə birləşdirən zolaq”, “dağın, qayanın və təpənin irəliyə çıxmış üst hissəsi”, “dağın təpəsinin irəliyə çıxmış üst kənarı” anlamlarında izah etmişdir (13,33).

Azərbaycan toponimiyasında qaş komponentli 10-a qədər oronimik vahid qeydə alınmışdır: Quş dağları (Ağsu və Şamaxı rayonları), Qaraqaş dağı (Gədəbəy rayonu), Qaşçal dağı (Qazax rayonu), Uzun qaş dağı (Gədəbəy rayonu), Qaraqaş təpəsi (Cəbrayıl rayonu), Gödək qaş (Zəngilan rayonu) və s.

Qutan. Bu coğrafi termin arxaıklamış, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, lakin Zaqatala, Şəki, Zaqatala, Qax dialekt və şivələrdəki bəzi oronimlərin tərbibində öz izlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Toponimik mənbələrdə Qutannohur düzü (Şəki rayonu), Qutn dərəsi (Zaqatala rayonu), Keşqutan kəndi (Qax rayonu) kimi orotoponimlər qeydə alınmışdır. Balakən və Zaqatala rayonlarının Dağıstan sərhəddində, Baş Qafqaz silsiləsində mövcud olan zirvə Quton adlanır. Bu sözü etimoloji baxımdan “balıqdan qutan quşunun adı” anlamında izah edənlər səhv edirlər (11, 177). Türk mənşəli bu leksik vahid **qutan** sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan toponimiyasında qutan//quton//kotan fonovariantları ilə işlənən bu coğrafi termin “heyvan saxlamaq üçün dairəvi ağıl, qoyun saxlanılan yer” mənasını bildirir (11, 177).

Burun. Azərbaycan oronomiyasında **burun** komponentli 5-dən çox yer qeydə alınmışdır: Ağburun dağı (Abşeron və Ağdərə rayonları), Bozburun dağı (Şamaxı rayonu), Qızılburun dağı (Qəbələ rayonu), İlanburun dağı (Şəmkir rayonu), Daşburun qəsəbəsi (Beyləqan rayonu). **Burun** coğrafi termini “qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində uzanmış hissəsi” anlamındadır. Bu söz metoforik termin olub ümumtürk dillərində müəyyən fonetik variantlarla aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: *burun* (Türkiyə türkcəsində), *moron* (başqırd dilində), *murun* (qazax dilində), *murun* (qazax türkcəsində), *burun* (özbək türkcəsində), *borın* (tatar dilində), *burun* (türkmən dilində), *burun* (uyğur dilində) (12,86-87).

NƏTİCƏ

Azərbaycan toponimiyasında iştirak edən coğrafi terminlər kəmiyyət etibarilə yuxarıda təhlil süzgecindən keçirdiyimiz leksik vahidləri əhatə etmir, Azərbaycan dilində, o cümlədən ümumtürk dillərində bunların sayı olduqca çoxdur. **Dağ, yamac, qaya, zirvə, yayla, yoxuş, güney, quzey, taxta, təpə, gədik, bazı, kəbər, şiş, dik, sırt, tap, peştə, dahar, düz, qobu, çökək, çuxur, dərə, arxac, çal, çöl** və s. yüzlərlə belə coğrafi terminləri ümumtürk dillərinin materialları ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək müasir türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, 184s.
2. Гейбуллаев Г.А.Топонимия Азербайджана,Баку,1986,201 с.
3. Мурзаев Э.М. География в названиях. М., 1982, 401 с.
4. Древнетюркский словарь. «Наука». Л., 1969, 601 с.
5. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü, Bakı, 2010, 350 s.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт – петербург, 1905, III т, I часть, 1020 с.
7. Kaşğari M. Divani-lügət –it-türk, III cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1964, 480 s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 348 s.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984, 110 с.
11. Azərbaycan toponimləri. Ensikilopedik lüğət, Bakı, “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat – poliqrafiya birliyi”, 1999, 588s
12. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1993, 1183 s.
13. Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 1987, 101 s.